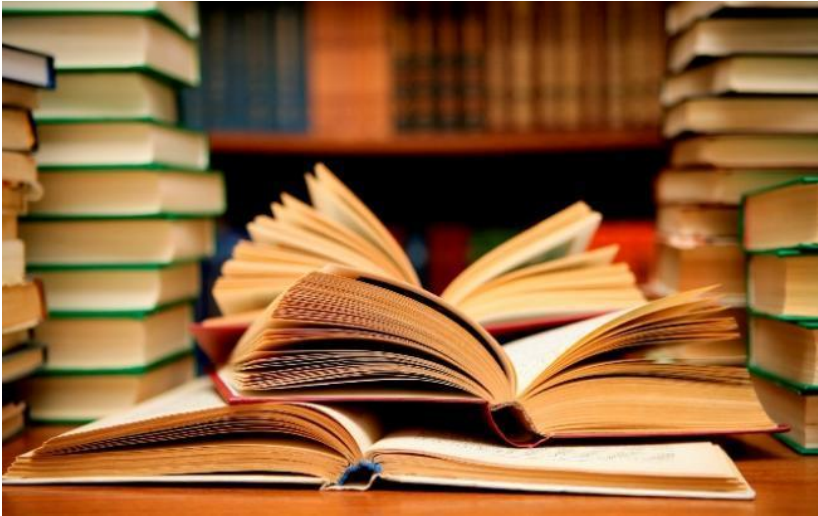

ODLAR YURDU UNİVERSİTETİ
f.ü.f.d. Sevinc Səlim qızı Məmmədzadə

DİLÇİLİYİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ
Doktorantlar üçün
METODİK VƏSAİT

Bakı-2023

ODLAR YURDU UNİVERSİTETİ
f.ü.f.d. Sevinc Səlim qızı Məmmədzadə

DİLÇİLİYİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ
Doktorantlar üçün
METODİK VƏSAİT

Odlar Yurdu Universitetinin Elmi şurasının 17.02.2023-cü il tarixli qərarı ilə (protokol№7) nəşr olunur.

Bakı 2023

Müəllif: Odlar Yurdu Universitetinin “Dillər” kafedrasının dosenti:

f.ü.f.d. Sevinc Səlim qızı Məmmədzadə

Rəyçilər: OYU-nun “Dillər” kafedrasının dosenti:

f.ü.f.d. S.X.Abdurəhmanova

ADU-nun “İngilis dilinin leksikologiyası və üslubiyatı I” kafedrasının müdiri:

f.ü.f.d., dos. K. B. Hacıyeva

Redaktor: AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Monitoring və nitq mədəniyyəti şöbəsinin aparıcı elmi işçisi:

f.ü.f.d., dos. S.Y.Məmmədova

Doktorantura pilləsinə hazırlaşan tələbələr üçün vəsait. Bakı, 2023.- 112 s.

Vəsait doktorantura pilləsinə hazırlaşan tələbələr, doktorluq imtahanlarına hazırlaşan doktorantlar, həmçinin “dilçilik” və “filologiya” ixtisası üzrə təhsil alan bakalavr və magistr tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Bu vəsait doktorantlar və müəllimlər tərəfindən geniş şəkildə istifadə edilə bilər, həmçinin, vəsaitdən mühazirə mövzularının hazırlanmasında da əyani vəsait kimi yararlanmaq olar.

Vəsaitdə dilçilik elminin hər bir istiqaməti geniş şəkildə açıqlanır, eyni zamanda hər mövzunun sonunda özünütəhlil sualları və tapşırıqları yer almaqdadır.

GİRİŞ

Dil dünyanın modelidir. O, bir tərəfdən etnosun nadir əlaməti, digər tərəfdən isə öz başlıca funksiyasını gerçəkləşdirən bir varlıqdır. Tarixin bütün dövrlərində dil sosial hadisə kimi özünü göstərmişdir, yəni, dili cəmiyyətdən kənar bir varlıq kimi qəbul etmək olmaz. Çox vacib ünsiyyət vasitəsi olan dil həm də sosial şərtlənmənin interaksiyasını doğurur.

Dilçiliyin elmi daim inkişaf mərhələsində olduğundan və bu elm sahəsində mövcud vəsaitlərin daim yenilənməsi tələbi yeni dərslik və vəsaitlərin ərsəyə gəlməsinə gətirib çıxarır. Bu baxımdan, metodik vəsait müasir dilçilikdəki yeni tendensiyaları özündə əks etdirir:

- linqvokulturologiya;
- mühəndislik dilçiliyi; və s.

“Dilçiliyin əsas istiqamətləri” vəsaiti gələcəyin dilçi və filoloqlarını dilçilik terminologiyası, müasir elmdə istifadə olunan linqvistik tədqiqat metodları ilə tanış edir, onlarda konkret dil faktlarını təhlil etmək bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Vəsaitin məqsədi tələbələrin linqvistik üfüqlərini genişləndirmək və onları linqvistik dövrün digər subyektlərinin öyrənilməsinə hazırlamaqdır. Şübhəsiz ki, humanitar biliklər, dillərarası ünsiyyət, təhsil və mədəniyyət bilgiləri də vəsaitin öndə olan məqsədlərindəndir.

Qarşıda duran məqsədlər:

1. Doktorant və dissertantları, həmçinin bakalavr və magistr tələbələrini dil elminin əsasları və müasir dilçiliyin əsas anlayışları ilə tanış etmək;
2. Dili bir sistem kimi təsəvvür edərək dilin təhlilinə sistemli yanaşmaq;
3. Dilin mahiyyətini, funksiyalarını, hadisələri, həyatdakı rolu haqqında elmi anlayışı inkişaf etdirmək;

4. Aparıcı yerli və xarici əsərlərin məzmunu ilə gələcək dilçiləri tanış etmək;

5. Biliklərin praktiki tətbiq dairəsini genişləndirmək.

Vəsaitdəki mövzuların məzmunu ilə tanış olduqdan sonra tələbə artıq müstəqil işin birinci mərhələsində mövzunun əsas məqamlarını nəzərdən keçirmək, nəzərdən keçirilən nəzəriyyə və anlayışların əsas müddəalarını müəyyən etmək, terminləri və onların təriflərini vurğulamaq imkanı əldə edir.

MÖVZU 1

DİLÇİLİK BİR ELM KİMİ

Dünyada minlərlə müxtəlif dil var. Dillər arasındakı böyük fərqlərə baxmayaraq, onların hamısı bir-biri ilə çox oxşardır.

Dilçilik indiyə qədər mövcud olmuş bütün dilləri öyrənən bir elmdir. “Dilçiliyin əsas istiqamətləri” metodik vəsaiti dil elminin əsaslarını təqdim edən ümumi dilçiliyin ilkin, ibtidai kursudur, ümumiyyətlə dil və onun quruluşu haqqında, dilçiliyin əsas anlayış və terminləri haqqında ilk məlumatları verir. Bu elm insan dilinin ümumi xüsusiyyətləri ilə məşğul olur. O dilin təbiətini və mahiyyətini, onun inkişafını və fəaliyyət qanunauyğunluqlarını öyrənir, həmçinin dillərin öyrənilməsi metodlarını araşdırır. Bu zaman ümumi dilçilik çərçivəsində həm qohum, həm də qohum olmayan dilləri bir-biri ilə müqayisə edən, dilin ümumi qanunauyğunluqlarını aydınlaşdırmağa yönəlmiş müqayisəli tipoloji dilçilik önə çıxır. Ümumi və xüsusən də tipoloji dilçilik linqvistik universalları, yəni dünyanın bütün dilləri üçün etibarlı olan müddəaları aşkar edir və formalaşdırır.

Tətbiqi dilçilik həm bir dillə bağlı konkret problemləri, həm də hər hansı bir dilin materialına əsaslı şəkildə tətbiq olunan problemləri həll edir: yazının yaradılması və təkmilləşdirilməsi; yazmağı, oxumağı, nitq mədəniyyətini, qeyri-ana dilini öyrətmək; avtomatik tərcümə sistemlərinin yaradılması, məlumatın avtomatik axtarışı, annotasiyası və abstraktlaşdırılması, təbii mühitdə insanla maşın arasında əlaqəni təmin edən sistemlərin yaradılması və s.

Dilçiliyin başqa elmlərlə əlaqəsi

Dil ünsiyyət vasitəsi və işarələr sistemi kimi bir çox elmlər tərəfindən öyrənilir. Dil və nitq fəaliyyətinin fakt və hadisələri müxtəlif xüsusiyyətlərə malikdir və ona görə də müxtəlif

rakurslardan nəzərdən keçirilə bilər. Dilçilik bir çox başqa elmlərlə sıx bağlıdır. 20-21-ci əsrlərin qovşağında dilçilikdə yeni sahələr sürətlə inkişaf edir, o cümlədən: linqvokulturologiya, koqnitiv, kommunikativ və hesablama dilçiliyi, sosiolinqvistika, psixolinqvistika, mətn dilçiliyi və s.

Dil ictimai, sosial hadisə olduğundan dilçilik tarix və etnoqrafiya kimi sosial elmlərlə də sıx bağlıdır. Mətnlərin qurulmasının əsasında dil dayandığından, dilçilik filologiyanın əsas bölmələrindən biri - mətnlər elmi hesab olunur.

Dilçiliklə ən sıx bağlı olan elmlər insanı və insan cəmiyyətini öyrənən humanitar elmlərdir:

- filologiya - dilçilik filologiyasının bir hissəsi kimi ədəbi tənqidlə yanaşı, dilin quruluşunu və fəaliyyətini öyrənir;

- fəlsəfə - “dilnin mahiyyəti”, “dil və cəmiyyət”, “dil və mədəniyyət” və s. problemlərində;

- məntiq - təfəkkürün məntiqi formalarının onların ifadəsinin linqvistik formaları ilə əlaqəsi;

- tarix - müxtəlif sosial dəyişikliklərin təsiri ilə dilin, mədəniyyətin, ədəbiyyatın və incəsənətin inkişafı;

- arxeologiya - ölü dillərin tədqiqi, onların istifadəçilərinin lokalizasiyasını və miqrasiyasını müəyyən etmək;

- antropologiya - ibtidai insanlar arasında nitqin mənşəyi;

- sosiologiya - dil və cəmiyyət, dil və millət münasibətləri, dil siyasəti, dilin sosial funksiyaları, ikidillilik və çoxdillilik;

- psixologiya - insanın mənəvi, əqli, emosional fəaliyyətinin linqvistik formalarda əks olunması;

- semiotika - dili işarə sistemlərindən biri kimi öyrənir.

Dilçiliklə əlaqəsi olan təbiət elmləri:

- biologiya - genetik kodun oxşarlığı və təbii dil;

- coğrafiya - dillərin və dialektlərin ərazi bölgüsü, ayrı-ayrı dil hadisələri; coğrafi amillərin doğma dil daşıyıcılarının sayı və dil təmaslarının genişliyi ilə əlaqəsinin öyrənilməsi.

- fiziologiya - nitqdə nitq səslərinin formalaşması, eşitmə

orqanları tərəfindən nitq axınının qəbulu;

- tibb - mərkəzi sinir sistemi zonası və funksiyalarının öyrənilməsində;

- nevrologiya – normada və patologiyada insanın linqvistik davranışı; bütün növ nitq pozğunluqlarının, afaziyanın öyrənilməsi;

- psixiatriya - şüursuz nitq səhvlərinin, nitq pozuntularının və səpmələrin təhlili.

Dilçiliyin müxtəlif elmi fənlərlə əlaqəsi yeni tədqiqat sahələrinin yaranmasına səbəb olur. Beləliklə, 20-ci əsrdə sosiolinqvistika və psixolinqvistika kimi elmlər bir-birindən fərqlənir. Sosiolinqvistika dilçilik, sosiologiya, sosial psixologiya və etnoqrafiyanın kəşiməsində inkişaf edən bir elmdir. O, dilin sosial mahiyyəti və onun sosial funksiyaları ilə bağlı problemlərini geniş spektrdə öyrənir. Psixolinqvistika elmi düşüncə və psixi proseslərin nitqdəki əksini öyrənir. Bu elm eksperimental metodlardan istifadə etməklə nitq vahidlərinin əmələ gəlməsinin və qavranılmasının psixi qanunauyğunluqlarını, eləcə də bu prosesləri idarə edən və dilə mənimsənilməsini təmin edən mexanizmləri, nəhayət, geniş kontekstdə insanın dil, zehni və intellektual qabiliyyətlərini öyrənir.

20-ci əsrin sonlarında dilçilik və mədəniyyətşünaslığın kəşiməsində yeni bir istiqamət - linqvokulturologiya yarandı, onun predmeti isə dilin qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşan linqvistik işarələrin mədəni semantikasının öyrənilməsi oldu.

Linqvokulturologiya dünyanın milli mənzərəsini, linqvistik şüuru, mental-linqual kompleksin xüsusiyyətlərini öyrənməklə bilavasitə bağlıdır. V.V. Vorobyovun fikrincə, linqvokulturologiya elmi bir elm olaraq bir sıra spesifik xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur:

- 1) Linqvokulturologiya mədəniyyət və filologiyayı öyrənən elmlər arasında sərhəd xətti olan bir elmdir;

- 2) Linqvokulturologiyanın əsas obyektləri mədəniyyət və

dilin fəaliyyət prosesində qarşılıqlı əlaqəsi və bu qarşılıqlı əlaqənin vahid sistemdə şərhinin öyrənilməsidir;

3) Linqvokulturologiyanın predmeti dil ünsiyyəti sistemində təkrar istehsal olunan cəmiyyətin milli formalarıdır. (Vorobyev 1997)

20-ci əsrin ikinci yarısında riyaziyyatın xüsusi sahəsi olan riyazi dilçilik yarandı. Riyazi dilçilikdə təbii dillərin kateqoriyalarını formal olaraq təsvir etmək üçün riyazi məntiq metodlarından istifadə edilir. Dilçilik və kibernetikanın kəsişməsində doğulan mühəndislik dilçiliyi informasiya sənayesinin tələblərinin təsiri ilə təbiət elmlərində yaranan obyektiv metodların və yeni ideyaların dilinin öyrənilməsi nəticəsində formalaşmışdır.

Mühəndis dilçiliyi dedikdə linqvistik hesablama və proqram alətləri kompleksinə başa düşülür:

– operativ mətn emalı üçün lazımı periferiya qurğuları ilə təchiz edilmiş kifayət qədər güclü ixtisaslaşmış universal kompüter;

– linqvistik məlumat bazası (LIBD);

– linqvistik proqram təminatı (LPO);

– LIBD-nin tətbiqi proqramları ilə birlikdə əməliyyat mühiti tərəfindən təmin edilən sistem və xidmət alətləri.

Özünü yoxlamaq üçün suallar və tapşırıqlar:

1. *Dilçilik müstəqil bir elmdir?*
2. *Müasir dilçilik nəzəriyyələrinin inkişafı üçün obyekt məsələsinin müzakirəsinin əhəmiyyəti nədir?*
3. *Dilçilik sistemində ümumi dilçiliyin yeri nədir?*
4. *Dilçilik hansı funksiyaları yerinə yetirir?*
5. *Dilçiliyin başqa hansı elmlərlə əlaqəsi var?*
6. *Dilçiliklə cəmiyyəti nə bağlayır?*
7. *Dil haqqında elmin obyektini nədir?*

8. *Dilin əsas hansı xüsusiyyətləri vardır?*
9. *Sosiolinqvistika nəyi öyrənir?*
10. *Riyaziyyatın dilçilikdə rolunu müəyyənləşdirin.*
11. *Psixolinqvistikanın əsas problemləri hansılardır?*

MÖVZU 2

DİLİN MƏNŞƏYİ

Dil nədir və necə yaranmışdır? O, bioloji, psixi yoxsa sosial hadisədir? Dil məlum, yoxsa məchul bir məvhumdurmu? Dilin mənşəyi ilə bağlı bu və bir çox digər məslələr ilə tanınmış rus dilçisi B.V.Yakuşin təhlillər aparmışdır. O, dil və nitqin mahiyyəti və funksiyaları haqqında sosioloji fikirlərə əsaslanan elmi fərziyyə təklif edir (Yakuşin 1984).

İnsan nitqinin mənşəyi çox mürəkkəb məsələdir, onu təkcə dilçilik deyil, həm də digər elmlər: antropologiya, psixologiya, biologiya, etnoqrafiya öyrənməkdədir. Dilin mənşəyi insanın və insan cəmiyyətinin mənşəyi probleminin tərkib hissəsidir. Bir milyon ildən çox əvvəl meydana çıxan qədim insanlar uzun müddət insanın bioloji və sosial xüsusiyyətlərini özlərində daşıyıb inkişaf etdirirdilər.

Dil təfəkkür işini obyektivləşdirən və cəmiyyətdə insanların ünsiyyət, fikir mübadiləsi və qarşılıqlı anlaşma vasitəsi olan səs, lüğət və qrammatik vasitələrin tarixən formalaşmış sistemidir. Dilin mahiyyəti məsələsi dilçilikdə ən çətin məsələlərdən biridir; dil bioloji (təbii), fərdi və sosial (ictimai) hadisə kimi qəbul edilir.

Dilin mahiyyətinin təzahürü onun funksiyalarıdır. Əsas funksiyalara isə aşağıdakı funksiyaları daxildir: Kommunikativ funksiya - insan ünsiyyətinin vasitəsi deməkdir. Adətən nitq etiketinə aid söz və ifadələrlə ifadə olunur; apelyativ funksiya - çağırış, hərəkətə təşviq funksiyası; konativ funksiya - empatiya ilə əlaqəli olan məlumatın ünvan sahibi tərəfindən mənimsənilməsi funksiyası, məsələn, arxaik cəmiyyətdə sehr və lənətlərin sehrli gücü və ya reklam mətnləri; epistemik funksiya

- reallıq, mədəniyyət ənənələri, xalqın tarixi haqqında biliklərin saxlanması və ötürülməsi funksiyasıdır.

Dil ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət edən fonetik, leksik və qrammatik vasitələr sistemidir. Mənşəyi və inkişafı ilə cəmiyyətlə ayrılmaz şəkildə bağlı olan dil sosial hadisədir. Dil təfəkkürlə üzvi vəhdət təşkil edir, çünki biri olmadan digəri mövcud ola bilməz. Dilçilik çoxşaxəli bir elmdir, çünki dil çox müxtəlif və mürəkkəb bir fenomendir.

Ümumi və xüsusi dilçilik arasında fərq qoyulur. Ümumi dilçilik insan dilinin ümumi xüsusiyyətlərini öyrənir, dilin mahiyyətini, mənşəyini, inkişafının və fəaliyyətinin ümumi qanunauyğunluqlarını araşdırır, həmçinin onun öyrənilməsi üçün metodlar hazırlayır.

Xüsusi dilçilik tək bir dili (rus, ingilis, çin, ispan və s.) və ya bir qrup yaxın dilləri (slavyan, alman, türk) öyrənir. O, dilin tarixi inkişafının müəyyən mərhələsindəki faktlarını təsvir edə bilər.

Dilin yarandığı şərtlər arasında insan orqanizminin təkamülü ilə bağlı amillər, ibtidai sürünün cəmiyyətə çevrilməsi ilə bağlı amillər vardır. Buna görə də dilin mənşəyi ilə bağlı bir çox mülahizələri iki əsas qrupa bölmək olar:

- 1) bioloji nəzəriyyələr;
- 2) sosial nəzəriyyələr.

Dilin mənşəyinə dair bioloji nəzəriyyələr qrupuna səstəqlidi və refleks nəzəriyyələr daxildir. Onlar dilin mənşəyini insan bədəninin - hiss orqanlarının, nitq aparatının və beynin təkamülü ilə izah edirlər.

Səstəqlidi nəzəriyyə dil mənşəyini heyvanların, xüsusən də ev heyvanlarının qışqırıqlarını qəbul edən eşitmə orqanlarının təkamülü ilə izah edir. Bu nəzəriyyəyə görə, dil bu heyvanların fəryadının təqlidi kimi yaranmışdır. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları Leybniz, Herder və Humboltdur. Bununla belə, dildə səsi təqlid edən sözlər azdır və ən əsası müxtəlif dillərdə onlar fərqlidir.

Məsələn: azərbaycan dilində cücə üçün “cip-cip”, rus dilində ördək üçün “кба-кба”, fransız dilində xərçəng üçün “pan-pan” və s. kimi təqlidedici sözlər mövcuddur.

Refleks nəzəriyyəsi dilin mənşəyini insanın yaşadığı təcrübələrlə izah edir. İlk sözlər, bu nəzəriyyəyə görə, qeyri-iradi qışqırıqlar, ünsiyyətlər və reflekslərdir. Onlar ağrı və ya sevinci, qorxu və ya aclığı ifadə edirdilər. Sonrakı inkişaf zamanı qışqırıqlar müəyyən bir cəmiyyətin bütün üzvləri üçün məcburi olan simvolik bir məna qazandı (tərəfdarları: Şteyntal, Darvin, Potebnya).

Səstəqlidi və refleks nəzəriyyələri nitq mexanizminin mənşəyinin öyrənilməsinə yönəlmişdir. Dil həqiqətənmi bioloji hadisədir, yəni sifət cizgiləri kimi genlər vasitəsiləmi miras alınır? O, irsi amil deyildir. İnsan övladının heyvanlar aləminə girib heyvanlar arasında heyvan kimi böyüdüyü çoxsaylı hallar bunu sübut edir. Belə ki, məşhur rus dilçisi A.A. Reformatski bir neçə nəşrdən keçmiş və bu gün klassik əsər kimi tanınan "Dilçiliyə giriş" dərsliyində misal gətirir: “1920-ci ildə Hindistanda ovçular tərəfindən bir canavar çuxurunda iki hind qız aşkar edilmişdir. Qızlar özlərini canavar kimi aparırdılar, xüsusən də böyüyü. O, ən azı beş il canavarlarla yaşamışdı. O, dördayaq üstə yeriyir, ovuclarını və ayaqlarını yerə söykəyib su içir, sümükləri dişləyir, gecələr canavar kimi ulayırdı. Qız heç danışa belə bilmirdi. Onda "İnsanlaşma" çox yavaş-yavaş və tədricən formalaşmışdır” (Reformatskiy, 1999).

Təbii insan dilinin mənşəyi problemini sırf linqvistik problem kimi dəyərləndirmək olmaz. Onun həllinə ancaq tarix, arxeologiya, geologiya, antropologiya, biologiya, psixologiya və bir çox başqa elmlərin nümayəndələrinin birgə səyi ilə nail olmaq olar. Qədim dilçilikdə dilin mənşəyi məsələsi dilin mahiyyəti haqqında ümumi fəlsəfi müzakirələr çərçivəsində qaldırılırdı. Yunan elmində dil və onun mənşəyi haqqında iki nəzəriyyə var idi:

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi dilin mənşəyi ilə bağlı bir çox

fərziyyələri iki əsas qrupa - bioloji nəzəriyyələrə və sosial nəzəriyyələrə bölmək olar. Belə ki, bioloji nəzəriyyələr dilin mənşəyini insan bədəninin - hiss orqanlarının, nitq aparatının, beynin təkamülü ilə izah edir. Onlar dilin meydana gəlməsini təbiətin uzunmüddətli inkişafının nəticəsi hesab edirlər.

Dili bioloji hadisə kimi qəbul etmək çox yanlış bir fikirdir. Dil hər bir insanın şüuruna qeyri-şərtsiz daxil olur, çünki bu dil ətrafdakı insanlar tərəfindən istifadə olunur və onlardan nümunə götürərək istifadə olunmağa başlayır. Buna görə də dilin mənşəyinə dair sosial nəzəriyyələr onun zahiri görünüşünü ictimai ehtiyaclar və insan şüurunun inkişafı ilə izah edirlər.

Dilin mənşəyinə dair sosial nəzəriyyələrə əmək dili və ictimai anlaşma dili nəzəriyyəsi daxildir:

Əmək dili nəzəriyyəsi 19-cu əsrdə materialist yazıçıların (L. Noiret, K. Bucher) əsərlərində yaranmışdır. Kollektiv əməyi müşayiət edən dilin yaranmasından qaynaqlanmışdır.

Əmək dili heç nə ifadə etmirdi (nə duyğuları, nə də düşüncələri), ancaq bir qrup insanın əmək fəaliyyətini optimallaşdırmaq üçün bir vasitə idi. Onlarda dilə xas olan heç bir xüsusiyyət yox idi.

İctimai anlaşma dili XVIII əsrin ortalarında meydana çıxmışdı. O, qədim filosofların dil haqqında mülahizələrinə (Demokrit, Platon) əsaslanır və 18-ci əsrin rəşionalizminə uyğun gəlirdi. Nəzəriyyənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, sonrakı dövrlərdə müəyyən sahələrdə, xüsusən terminologiya sahəsində dillərin inkişafı ilə rəziləşməq olar.

Dilin mənşəyi ilə baqlı digər nəzəriyyələr

Yuxarıda müzakirə edilən dilin mənşəyi nəzəriyyələrinə əlavə olaraq, spəsifikliyi ilə xarakterizə olunan digər nəzəriyyələr də fərqlənir. Onların arasında biz F.Engelsin sosial-bioloji nəzəriyyəsinə və akademik Pavlovun birinci və ikinci signal sistemləri haqqında təlimlərini qeyd edə bilərik.

Sosial-bioloji nəzəriyyə F. Engelsin "Meymunun insana

çevrilməsi prosesində əməyin rolu" adlı əsərində təsvir edilmişdir. Engelsə görə həm kommunikativ, həm nominativ, həm də ekspressiv funksiyaların mövcud olduğu ünsiyyət zamanı dilin yaranması üçün bioloji və sosial ilkin şərtlər formalaşır.

Engelsin dilin mənşəyi haqqında təliminin əsas müddəaları bunlardır:

1) dilin mənşəyi məsələsinə mənşədən kənar baxıla bilməz;

2) dilin mənşəyini elmi cəhətdən sübut etmək olmaz, ancaq hipotezlərlə irəli sürmək olar;

3) dilin mənşəyi problemi sırf linqvistik deyil; onun həlli yalnız müxtəlif elmlərin nümayəndələrinin birgə səyləri ilə əldə edilə bilər: tarix, arxeologiya, geologiya, antropologiya, biologiya, paleontologiya, ümumi ünsiyyət nəzəriyyəsi, semiotika, etnoqrafiya;

4) dil də insanla bərabər yaranmışdır və "dilsiz insan" ola bilməz;

5) dil insanın əsas və ilk xüsusiyyətlərindən biridir; dil olmadan insan ola bilməzdi;

6) dil insan ünsiyyətinin ən mühüm vasitəsidir;

7) dil heyvanlarda olmayan anlayışı ifadə edir; bu anlayışın olması insanı heyvanlardan fərqləndirir; (F. Engels, 1984)

İlkin insan dili ibtidai və sadə idi. Nitq qeyri-müəyyən səsə təqlidindən ibarət idi. Səs təqlidi dilin əsas vahidinə çevrilmişdi. Bu səs təqlidlərinin inventarları da az idi. Buna görə də, ən qədim söz müxtəlif vəziyyətlərdə fərqli şeyləri ifadə edirdi.

Özünü yoxlamaq üçün suallar və tapşırıqlar:

1. *Dil nədir?*

2. *Dil necə və hansı şəraitdə yaranır?*

3. *Dil bioloji yoxsa psixi fenomendir?*
4. *Dil psixi yoxsa sosial fenomendir?*
5. *Dilin mənşəyi ilə hansı elmlər məşğul olur?*
6. *Dilin mənşəyinə dair nəzəriyyələrinin təsnifatları əsasında hansı meyarlar dayanır?*
7. *Dilin irsi olmadığını sübut edən amil vardırmi?*
8. *Dilin mənşəyinin əsas fərziyyələri hansılardır?*
9. *Refleks nəzəriyyəsinin əsas məzmununu təsvir edin.*
10. *Dil mənşəyinə dair sosial nəzəriyyələr hansılardır?*

MÖVZU 3

LİŒVİSTİK ANTİNOMİYALAR

Dil və nitq, nitq fəaliyyəti

“Dil” və “nitq” anlayışları arasındakı fərq ilk dəfə isveçrəli dilçi Ferdinand de Sössür (1857-1913) tərəfindən irəli sürülmüş və aydın formada əsaslandırılmışdır. F.de Sössürün linqvistik konsepsiyası və onun tələbələri C. Balli və A. Seçetin söyləri sayəsində dilçi alimlərə məlum oldu.

Nitq dedikdə təkcə şifahi nitq deyil, həm də yazılı nitq də başa düşülür. Geniş mənada “nitq” anlayışına “daxili nitq”, yəni ucadan danışmadan “daxili”, insanın daxilində yaranan dil vasitələrinin (sözlər və s.) köməyi ilə düşünmə də daxildir.

Dil əməli nitqin xəzinəsidir, işarələr sistemidir. Dil sosialdır, nitq isə fərdidir. Nitq dilin varlığının bir formasıdır. Dil öz funksiyalarını yerinə yetirir və bilavasitə nitqdə özünü biruzə verir. Lakin nitqdən fərqli olaraq dil mücərrəd bir varlıqdır. Yazılı ünsiyyətdə nitq aktı müvafiq olaraq yazılanların yazılmasını və oxunmasını (vizual qavrayış və anlama) əhatə edir və ünsiyyət iştirakçısı ola bilər.

Dil və təfəkkür: “Dil və təfəkkür” problemi dilçilik nəzəriyyəsində ən mürəkkəb və mübahisəli problemlərdən biridir. Dil elmi tarixinin müxtəlif dövrlərində o, müxtəlif üsullarla həll edilmişdir: məntiqi istiqamətin nümayəndələri, məsələn, bu anlayışları müəyyən etmişlər; psixoloji cərəyanın tərəfdarları təfəkkürün dilə, sonra dilin təfəkkürə münasibətdə üstünlüyünü əsaslandıraraq bu məsələni başqa cür həll etməyə çalışmışlar; Amerika strukturizminin nümayəndələri hesab edilirdilər ki, dilin strukturu təfəkkür strukturunu və xarici aləmi tanımaq üsulunu müəyyən edir. Bu problemin müxtəlif həll yollarına baxmayaraq, bütün tədqiqatçılar dil və təfəkkür arasında əlaqənin olması ilə razılaşırdılar. Təfəkkür obyektiv reallığın aktiv əks olunmasının ən yüksək formasıdır; obyektlərin və hadisələrin əsas əlaqələri haqqında məqsədyönlü,

vasitəçi və ümumiləşdirilmiş bilikdir. O, bəşəriyyətin idrak və sosial-tarixi təcrübəsinin sabitləşdiyi və ümumiləşdiyi müxtəlif forma və strukturlarda (anlayışlar, kateqoriyalar, nəzəriyyələr) həyata keçirilir. Düşüncə aləti dil, eləcə də digər işarə sistemləridir.

Dil işarə sistemi kimi təfəkkürün maddi dayağıdır, fikirləri maddiləşdirir, informasiya mübadiləsini təmin edir. Düşüncə reallığı əks etdirir, dil isə ifadə edir. Düşüncə idealdır, dil isə maddidir (onun bütün vahidləri səsələrə bürünmüşdür). Düşüncə maddənin xassələrinə (kütlə, uzanma, sıxlıq və s.) malik deyil. Dilin təfəkkürlə əlaqəsi ona öz kommunikativ və idrak funksiyalarını yerinə yetirməyə imkan verir: dil yalnız xarici aləmin cisimləri və hadisələri haqqında mühakimə və ya mesajlar çatdırmır, həm də bu dünya haqqında biliklərimizi müəyyən şəkildə təşkil edir, onları bölür və sabitləşdirir. Beləliklə, dil bir tərəfdən fikrin ifadə vasitəsi, digər tərəfdən isə onun formalaşması vasitəsidir. Bununla belə, təfəkkürün inkişafı dilə də öz təsirini göstərmiş, sözlərin mənalarını genişləndirmiş, dilin leksik və frazeoloji tərkibinin artmasına töhfə vermişdir. Düşüncə idrakla sıx bağlıdır. Xarici aləm təsir edərək insanda müəyyən hisslər yaradır. Xarici aləmin cisim və hadisələrindən gələn bu hisslər təfəkkür üçün material olur, insanda obyekt haqqında təsəvvür yaranır və onun əsasında konsepsiya formalaşır. Söz eynicinsli obyektləri təyin etməyə imkan verir, yəni, obyektləri ümumi xüsusiyyət və ya funksiya əsasında siniflərə, kateqoriyalara, qruplara birləşdirir ki, bu da xarici aləmin əşya və hadisələri haqqında insan anlayışlarının formalaşmasına kömək edir.

Dil sosial hadisə kimi yaranır, inkişaf edir və fəaliyyət göstərir. Onun əsas məqsədi insan cəmiyyətinin ehtiyaclarına xidmət etmək və sosial kollektivin üzvləri arasında ünsiyyəti, habelə bu kollektivin kollektiv yaddaşının fəaliyyətini təmin etməkdir.

Dil və cəmiyyət arasında əlaqə qədim zamanlara əsaslanır. Bu problemə diqqət zaman keçdikcə daha da gücləndi və dilçilikdə cəmiyyətin dilə təsirini, dilin cəmiyyətdəki rolunu, eləcə də müxtəlif dil situasiyalarını öyrənən yeni bir istiqamətin - sosiolinqvistikanın yaranmasına səbəb oldu.

Dilin ictimai münasibətlərin inkişafına təsiri, ilk növbədə, dilin xalqın formalaşmasında möhkəmləndirici amillərdən biri olması ilə sübut olunur. O, bir tərəfdən onun baş verməsi üçün ilkin şərtdirsə, digər tərəfdən də bu prosesin nəticəsidir.

Dil cəmiyyətin tərbiyə və təhsil fəaliyyətində böyük rol oynayır, çünki dil biliklərin, mədəni, tarixi və digər ənənələrin nəsil-dən-nəslə ötürülməsi vasitəsidir. Dil (və onun lüğəti) maddi mədəniyyətin inkişafına (texnika və texnologiya) və mənəvi mədəniyyətin nailiyyətlərinə (dünyanın elmi, bədii, mifoloji dərk edilməsi, yeni anlayışların formalaşmasına) cavab verir. Müasir dil keçmiş sosial nümunələri və sosial strukturları düzəldən xüsusiyyətləri özündə qoruyub saxlayır.

Dilin cəmiyyətlə əlaqəsi obyektivdir, ayrı-ayrı şəxslərin iradəsindən asılı deyildir. Bununla belə, dilə cəmiyyətin məqsədyönlü təsiri də mümkündür.

Dilin sosial mahiyyəti ilk növbədə onun xalqla - bu dilin yaradıcısı və daşıyıcısı ilə, onun normaları, xüsusən də ədəbi və yazılı dillə bağlılığında özünü göstərir. Dil bir çox dialekt şəklində danışan xalqın ərazi fərqi və cəmiyyətin təbəqələrə və qruplara sosial diferensiasiyasını əks etdirir.

Nitq dil varlığının bir formasıdır və o, dil funksiyalarını yerinə yetirir. Eyni zamanda nitq fəaliyyəti insanın nitq istehsalı üçün həyata keçirdiyi psixofizioloji işlərin məcmusudur.

Dilçilik tarixinin sübut etdiyi kimi, dil və nitq anlayışları çox vaxt bir-birindən fərqlənmirdi: ya dil fərdin nitq fəaliyyətinə çevrilir, ya da nitq və onun dilə təsiri tamamilə nəzərə alınmır. Bu arada insan dilinin vahid fenomenini təşkil edən dil və nitq bir-biri ilə eyni deyildir. V.Humbolt bu anlayışları bir-birindən fərqləndirmək zərurətindən danışmışdır ("Dil öz məhsullarının

məcmusu kimi ayrı-ayrı nitq fəaliyyəti aktlarından fərqlənir”). Bu mövqeyin nəzəri əsaslandırılması F.de Sössür və L.V. Şerba tərəfindən aparılmışdır. Dil və nitqin insan dilinin vahid hadisəsini təşkil etməsinə baxmayaraq, onların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır:

1) dil ünsiyyət vasitəsidir, nitq bu vasitə ilə yaranan ünsiyyət növüdür, yəni, nitq nitq vasitəsilə öz kommunikativ funksiyasını yerinə yetirən dilin təcəssümü və reallaşmasıdır;

2) dil mücərrəd, formal, nitq isə maddidir, dildə olan hər şeyi konkretləşdirir, qulaqla qəbul edilən artikulyar səslərdən ibarətdir;

3) dil sabit, passiv və statik, nitq aktiv və dinamikdir, yeniliyə, ifadəliyə, fərdiliyə meyillidir, yüksək dəyişkənliyi ilə xarakterizə olunur;

1) dil və nitq fərqli təşkilatlanmaya malikdir: dil səviyyəli təşkilatlanma ilə xarakterizə olunur, nitq isə xəttidir, nitq axınla bağlı sözlər ardıcılığıdır, dil isə bu ardıcılığa ierarxik münasibətlər daxil edir;

2) dil situasiyadan müstəqildir, nitq isə kontekst və situasiya baxımından şərtlənir, həmişə konkret ünsiyyət vəziyyətinə bağlıdır.

Dil və nitq anlayışları bu şəkildə ümumi və xüsusi olaraq əlaqələndirilir: dil işarə sistemidir, hər bir fərdin şüurunda potensial olaraq mövcud olan dil nitqdə ifadə olunur və nitq dilin bir proses və məhsul kimi təcəssümü və həyata keçirilməsi formasıdır. "Dil" termini dilin quruluşunu, ədəbi normanı və fərdi nitqi, məsələn, Nizaminin dilini ifadə edir.

Dil və kulturologiya

Kulturoloji xüsusiyyətlər deyərkən, “mədəniyyət anlayışı və onun forma və növləri nəzərdə tutulur. Kulturologiya cəmiyyətin istehsal sahəsində, sosial və mənəvi həyatında əldə etdiyi nailiyyətlərin toplusu deməkdir. Kultruologiya həyati proseslərdə paralel olaraq insanın qarşıya qoyduğu məqsədə doğru getdiyi yol və bu yolda qazandığı göstəricidir.

Kulturologiyanın ən vacib elementləri bunlardır: işarəvilik (yeni sözlər, lüğət tərkibi və s.), dialoqlaşma, prosesin fasiləsizliyi, mədəniyyət atributlarının müxtəlif istiqamətlərə şaxələnməsi; mədəniyyət mexanizminin qorunması və s.

Dilin mədəniyyətlə əlaqəsi birbaşa mövcuddur. Amerikalı dilçi E.Sepir dil və mədəniyyət arasındakı əlaqəni aşağıdakı tezislərlərlə göstərir:

1. Kultruologiya bir xalqın həyat tərzini səciyyələndirən təcrübi bacarıq və düşüncələrin birliyidir. Bu, cəmiyyət tərəfindən həyata keçirilən bir dəyər seçimidir.

2. Kulturologiya simvolikdir. Dil isə sosial-mədəni inkişafın məhsulu olmaqla yanaşı, bir vasitədir və o, mədəniyyətdən öncə mövcud idi. Mədəniyyət bir sıra nəsillərin nəhəng və anonim əsəri kimi yaradılmış, bütün sənətlərin ən kütləvi formasıdır.

3. Dil və kulturologiyanın bir çox müştərək xüsusiyyətləri var: hər ikisi də hər hansı fikrin, ideyanın seçilməsini tələb edir. Fərq ondan ibarətdir ki, mədəniyyət insanın nə gördüyü və nə düşündüyünü, dil isə onu necə etdiyini göstərir.

4. Dil xalqın mədəniyyətini toplayır və gələcəyə miras saxlayır. Mədəniyyətin qorunub saxlanması atalar sözləri, məsəllər, adət-ənənələr, dini əsərlər (dualar, ayinlər və s.) soy şəcərələri (antroponimlər, toponimlər və s.) mühüm rol oynayır.

5. Kulturologiya sürətlə, dil isə ləng inkişaf edir. Mədəniyyətin inkişafının sürətlənməsi dilin inkişafının sürətlənməsinə səbəb olur. Mədəniyyətdəki dəyişikliklər dildən sürürlü olması ilə seçilir.

6. Dil və kulturologiya formaları arasında ciddi bir ahəngdarlıq görünür. Belə ki, dillərdə dərin fərqlərin olmasına baxmayaraq, mədəniyyət tez yayıla, kütləviləşə bilər. Vahid mədəniyyətə tamamilə fərqli dillərin daşıyıcıları arasında rast gəlmək olur.

7. Dilin lüğət tərkibi xalqın mədəni inkişaf səviyyəsini inkişaf etdirir, lüğət tərkibi (leksika) mədəniyyətin həssas bir

göstəricisidir; bunu sözlərin, terminlərin mənələrindəki dəyişikliklər, arxaik və tarixizmlərin itirilməsi, arxada qalması, yeni sözlərin, neologizmlərin yaradılması və alınma sözlərin dilə daxil olması və s. sabitləşdirir. Hər hansı bir xalqa məxsus zəngin bir lüğət ehtiyatı qədim mədəniyyətin göstəricisi kimi özünü göstərir.

8. Dil və kulturologiya bir-biri ilə geologiya və paleontologiya kimi bağlıdır. Əgər bir alim mədəniyyətdəki dəyişiklikləri dildə baş verən dəyişmələrlə əlaqələndirə bilirsə, o zaman mədəniyyətin ilkin yaranma dövrünü və mərhələsini ölçmək (hesablamaq) mümkün olacaqdır. (E. Sepir)

Dil və kulturologiyanın əlaqəsini bu cür tutarlı dəlillərlə sübut edən E.Sepir mədəniyyətin mürəkkəbliyi nəticəsində dilin morfoloji sistemini sadələşdirmək meylini də təklif edir. Funksional və sistem cəhətdən dil və mədəniyyət də izomorfizm (struktur oxşarlıq) mövzudur. E.Sepir daha sonra göstərir ki, dil “mədəni” funksiyaya malikdir, yəni müxtəlif dillərdə danışan insanlar ayrı-ayrı mədəniyyətlərə mənsubdur və onlar dünyanı fərqli şəkildə dərk edirlər. E.Sepirin nöqtəyi-nəzərinə, hər bir mədəniyyətin məzmunu onun dilinin köməyi ilə ifadə edilə bilər və məzmunu cəmiyyət tərəfindən həyata keçirilən dəyərlər seçim kimi qavranılan mədəniyyətlə ayrılmaz şəkildə bağlıdır.

Bu tezislər də sübut edir ki, mədəniyyət dildə təsbit olunur. Mədəniyyət məkanı dildə ayrı-ayrı diskurslarda öyrədilir. Eyni zamanda, kommunikativ məkanın mədəni fonu diskurs şəraitində tədris olunur. Bu kimi linqvokulturoloji məsələlər indi xarici dillərin öyrənilməsinə uğurla tətbiq olunur.

Müasir kompleks elmdə linqvokulturologiyanın konseptual əsasları və integrativ xarakteri həm tədqiq, həm də tədris olunur. Müxtəlif anlayışlar: milli-mədəni özünəməxsusluq, milli-mədəni əlaqə, milli-mədəni məkan, mədəniyyət, şüur, təfəkkür, intellekt və mədəniyyət, dil və mədəniyyət, kommunikasiyanın milli spesifikasiyası, mədəni informasiya vahidlərinin müxtəlif səviyyələri, milli-mental –

linqval kompleks, metaforlaşma vasitələri, onların leksik, sintaktik, frazeoloji, ekstralinqvistik aspektləri öyrənilir və uğurla tədrisə tətbiq olunur.

Bu gün linqvokulturoloji araşdırmalar müasir linqvistika elmində geniş vüsət almaqdadır. Bu istiqamətdə kontrastiv və müqayisəli-tipoloji tədqiqatlar konseptual semantikanın milli spesifikasiyasını üzə çıxarmaqdadır. Belə yanaşma bir mühüm dil vahidi kimi sözün semantikasının xalqın mədəniyyəti ilə bağlı tərəfini nəzərdən keçirməkdədir. Yəni, sözdə şərtləndirilmiş xalq mədəniyyətinin semantikasını necə əks olunur? Suala cavab verərək söyləmək olar ki, linqvokulturologiya yeni linqvistik tədqiqat sahəsidir. Dil vahidlərinin funksional-struktur fərqi mədəniyyət faktoru ilə şərtləndirilir, çox sayda semantik komponentlər leksik vahidin məzmun və mənasında mədəniyyət hadisəsini əks etdirir, hansı ki, hər xalq üçün spesifik və mənəvi olan mədəniyyət universal mədəniyyətin material hadisəsi kimi təqdim olunur.

Linqvokulturologiya 3 sahənin – müasir dilçiliyin, mədəniyyətin və etnolinqvistikanın ən yeni sahələrindəndir. Bu qovuşuq sahədə dil və mədəniyyətin, dil və etnosun qarşılıqlı münasibətləri yaranır. Dil və xalq mentaliteti arasında olan qarşılıqlı əlaqə bu münasibətə dayanır. Tədqiqatlar linqvokulturologiya elmini belə üçlü kimi proqnozlaşdırır: “Triada - dil, mədəniyyət və insan şəxsiyyəti”. Linqvokulturologiya sanki bir linzadır, burada etnosun maddi və mənəvi tərəfi görünür.

İstənilən elmin yaranması onun kateqorial aparatına – bazasına görə müəyyən olunur. Linqvokulturoloji məsələlərin kateqoriya aparatının əsasını dil şəxsiyyəti və konsept təşkil edir. Bu kontekstdə dil bilavasitə şəxsi keyfiyyətlərin təzahürü ilə bağlı olaraq bir sıra təbii dillərin qrammatik sistemində şəxsi keyfiyyətlərə münasibəti ilə əsas götürür.

Şübhəsiz dil şəxsiyyəti anlayışında insan dayanır və onun nitq sahibi kimi bir mövcudluq forması olaraq bacarıqları,

vərdişləri, yəni danışıqının təqdim və qəbulu kimi anlaşılır. Eyni zamanda, bu anlayış adı altında insanın şifahi nitqi zamanı ünsiyyət aktı kimi seçdiyi davranışı- kommunikativ şəxsiyyəti də nəzərdə tutulur.

“Konsept” və “konsepsiya” termin-anlayışları proterminoloji vəzifəyə sahib olaraq dilçilikdə 90-cı illərin əvvəlində aktiv şəkildə istifadə olunmağa bşlanılıb. Linqvokulturoloji dolğunlaşma və zənginləşmə məhz bu anlayışlarla bağlı həyata keçmişdir.

Konsepsiyanın linqvistik işarəsi hər hansı predmetə aid olmağından savayı, bütün ünsiyyət məlumatını da özünə daxil edir. Linqvistik konsepsiyanın semantikasının komponenti sözün koqnitiv (bilik) yaddaşdır- ana dilinin mənəvi dəyərlər sistemi ilə linqvistik işarənin semantik xüsusiyyətləri ilə özünməxsus məqsədilə bağlıdır. Burada ən vacib sayılan təbii dil vahidlərinin semantikasının spesifikliyini müəyyənləşdirən və daşıyıcılarının “lingvistik (sadələvhlik) şəklini” əks etdirən mədəni-etnik elementdir. Gündəlik şüurun bir faktı kimi “dünyanın sadələvh baxış”ı dilin leksik və frazeoloji vahidlərində hissə-hissə əks olunur, lakin dil özü bilavasitə dünyanı inikas və təcəssüm etmir, dil bu dünyanın milli dil şəxsiyyəti kimi (konsepsiyası) yalnız bir yolunu təqdim edir və buna görə də bu cür ifadələr – “dil dünya xəritəsi” və “dil dünya mənzərəsi” müəyyən qədər şərtidirlər.

Dilin nisbətlik nəzəriyyəsinə görə müxtəlif dillərdə fərqli kateqoriyalar mövcuddur və həmin dillərin daşıyıcıları dünyanı və ətraf aləmi məhz fərqli formada təsvir və ya izah edirlər.

Konseptologiya və kateqoriyallaşma məsələlərinə yanaşmada sözün yaxın və uzaq mənasına və ya linqvistik və mədəni mənasına aydınlıq gətirilməlidir. Linqvistik məna yaxın, mədəni məna uzaqdır, əlçatmazdır.

Mədəni mənanı əks etdirən mədəniyyət bir xalqın həyat tərzini səciyyələndirən praktik bacarıq və düşüncənin birləşməsidir. Bu cəmiyyət tərəfindən həyata keçirilən dəyər

seçimidir. Dil sosial və mədəni inkişafın məhsuludur, mədəniyyətdən öncə yaranmışdır. Dil və mədəniyyətin bir sıra ümumi xüsusiyyətləri mövcuddur. Hər ikisi aktual fikir seçilməsini tələb edir. Fərq ondan ibarətdir ki, mədəniyyət insanın nə gördüyü və düşündüyünü, dil isə onu necə etdiyini göstərir. Dil mədəniyyəti toplayır, bir yerə yığır və miras qoyur. Atalar sözləri, dualar, adətlərdə, soy səcərələrdə mədəniyyət qorunub saxlanılır. Mədəniyyət intensiv inkişaf edir, dil isə nisbətən inkişafdan ləngiyir. Mədəniyyətin inkişafının sürətlənməsi dilin inkişafının sürətlənməsinə səbəb olur. Mədəniyyətdəki dəyişikliklər dildən daha şüurlu olur.

Dil vahidlərinin linqvokulturoloji mənasının, əhəmiyyətinin müəyyənləşdirilməsi üçün konkret mədəni səbəb olmalıdır. Xalq mədəniyyətinə məxsus xüsusiyyətlər mədəni fenomen, və hadisə kimi dil vahidlərilə əks olunur, semantik komponentlər aydınlaşır. Sözü milli-mədəni spesifikasiyası, onun mənalarında, ayrıca komponentlərin mənalarında, həmçinin leksik qrupların mənalarında da mövcuddur.

Beləliklə, dil vahidlərinin, yaxud leksik qrupların linqvomədəni əhəmiyyəti bu mənaların müəyyən olunması nəticəsində ortaya çıxır.

Dildə baş verən hadisələrinin linqvokulturoloji spesifikasiyasının formaları aşağıdakılardır:

-tarixi hadisələrin adlandırılması, xalqın tarixi abidələrinin qorunub saxlanması;

-kulturoloji realilərin adlandırılması;

-onomastik realilərin adlandırılması;

-məndə milli presedentin əlaqəsinin adlandırılması (insan futlyar, əlavə insan və s.)

-milli-tarixi qeyri-ekvalent realilərin adlandırılması (bolşevik, barin, nomenklatura, rəhbər, partiyasız və s.);

-milli-material (məişət) realilərin adlandırılması;

-milli-mədəni simvolların əksi, adlandırılması (rəng simvolları).

Linqvokulturologiya filoloji elmlərdəndir. Milli-mədəni ümumiliyi öyrənir, dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsini tədqiq edir. Dil vahidlərinin mədəni markirovkası etnokultur və yaxud milli spesifikasiya daşıyır. Etnokultur spesifikasiya- “kulturoloji mentaliteti” formalaşdırır və informasiya verilir. Dil vahidlərinin kulturoloji aspektləri aşağıdakı çərçivədə qərarlaşaraq “dilin fundamental sahəsi+ mədəniyyət+dil şəxsiyyəti üçlüyünü əhatə edir. Bu spesifikasiya dil vahidlərin kulturoloji spesifikasiyası, mədəni dil kodu kimi funksionallaşır. Mədəni-dil kodu linqvomədəni korrelyasiya sistemi yaradır, dil şəxsiyyətinin strukturunu təşkil edir. Dil vahidlərinin kulturoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi prosesi hələ də davam edir.

Anlayışın linqvokulturoloji kodu dilin linqvokulturoloji tədqiqatının obyektidir. Yəni dil linqvokulturoloji kodun təhlilində mühümi rol oynayır. Linqvokulturoloji kodun kompleks xarakteri vardır. Onun hərəkətin təmin olunmasındakı rolu böyükdür. Linqvokulturoloji kod dil şəxsiyyətindən ibarətdir.

Linqvokulturoloji yanaşma ilə dilin sisteminə baxmaq, hər hansı bir dil vahidinin milli-mədəni spesifikasiyasını təyin etmək, bu barədə olan konsepsiyaları inkişaf və davam etdirmək olur.

Paradiqmatika və sintaqmatika

F.de Sössürə görə, hər hansı bir dilin vəziyyəti hər şeyin o dilə münasibətilə əsaslanır. Dil sisteminin üzvləri arasında əlaqələr və fərqlər iki fərqli sahədə inkişaf edir. Onlar zehni fəaliyyətimizin iki formasına uyğundur. Bir tərəfdən nitqdəki sözlər bir-biri ilə əlaqə quraraq dilin xətti xarakteri əsasında əlaqələri yaradır. Bu elementlər nitq axınında bir-birinin ardınca düzülür. Bunlar dil vahidlərini eyni vaxtda və ardıcılıqla birləşdirən sintaqmatik əlaqələrdir. Sintaqmatik münasibətlər həmişə mövcuddur. Sintaqmatik münasibət faktiki ardıcılıqla bərabər şəkildə mövcud olan əlaqənin iki və ya daha çox üzvünə əsaslanır. Digər tərəfdən, nitq prosesindən kənarında ümumi cəhətləri olan sözlər yaddaşda ehtiva əlaqələndirilir ki, onlardan qruplar əmələ gəlir və onların daxilində çox müxtəlif əlaqələrə

rast gəlinir. Beləliklə, “tərbiyəçi” sözü qeyri-ixtiyari olaraq şüurda bir çox başqa sözləri oyadır: “tərbiyə etmək”, “şagird”, “uşaq bağçası”, “koloniya” və s.

Paradiqmatik münasibətlər dil vahidlərini qruplara, kateqoriyalara birləşdirən əlaqələrdir. Paradiqmatik münasibətlər, məsələn, samitlər sisteminə, azalma sisteminə, sinonimik sıralara əsaslanır. Paradiqmatik münasibətlər bəzən assosiativ adlanır. Assosiativ münasibətlərə misal olaraq felin, eyni kökdən olan sözlərin birləşməsi, sözün hallara görə dəyişməsi paradiqması ola bilər. Bunlar “ya/ya da” prinsipinə görə sözlər arasındakı münasibətlərdir.

Sinxroniya və diaxroniya

Sinxroniya və diaxroniya ideyasını irəli sürən F.de Sössür bu məsələni ən ətraflı şəkildə nəzərdən keçirmişdir.

Sinxroniya dilin vəziyyətini bir-biri ilə əlaqəli və bir-birindən asılı olan elementlərin hazır bir sistemi kimi təqdim edir: mənşəyindən asılı olmayaraq, leksik, qrammatik, və fonetik əlaqələrə görə. Dilin sinxroniyası onun özü ilə eyni qaldığı müddətcə onun vəziyyətidir .

Diaxroniya isə müxtəliflik deməkdir. Sinxroniya və diaxroniya anlayışları dilçiliyin əsasını təşkil edir, yəni:

1) Sinxron dilçilik, bir yerdə mövcud olan elementləri birləşdirən və bir sistem təşkil edən məntiqi və psixoloji dəyişiklikləri təzahür edir və onları kollektiv şüur tərəfindən qəbul edildiyi kimi öyrənir.

2) Diaxronik dilçilik isə zamanla bir-birini izləyən və eyni kollektiv şüur tərəfindən qəbul edilməyən elementləri, yəni ardıcıl olaraq bir-birini əvəz edən və öz məcmusunda formalaşmayan elementləri öyrənir.

Özünü yoxlamaq üçün suallar və tapşırıqlar:

1. *Dilçilikdə əsas antinomiyalar hansılardır?*
2. *F. de Sössür görə daxili dilçilik ilə xarici dilçilik nə ilə fərqlənə bilər?*

3. *Sinxroniya və diaxroniyanı necə başa düşürsünüz?*
4. *Paradiqmatika və sintaqmatikanın məzmununu təhlil edin.*
5. *F.de Sössürün “Dildə fərqlərdən başqa heç nə yoxdur” fərziyyəsini araşdırın və münasibər bildirin.*
6. *F.de Sössürün dilçiliyə verdiyi töhfəni qiymətləndirin.*

MÖVZU 4

İŞARƏ VƏ YAZI NƏZƏRİYYƏSİ

İşarə və işarənin müxtəlif formaları

“İşarə” anlayışını dilə münasibətdə tətbiq edən ilk dilçi alim F.de Sössür olmuşdur. O, dilə işarələr sistemi kimi baxmağı təklif etmişdir, burada yeganə vacib şey "məna" və "akustik görüntü" birləşməsidir. Sössür linqvistik işarəni ikitərəfli varlıq, “işarə edən” (“anlayış”) və “işarə edən” (“akustik obraz”) vəhdəti kimi müəyyən etmişdir. Dil işarəsinin xüsusiyyəti həm də onun işarələyicisinin olmasıdır ki, bu da nitq aktında və sərt qanunlarda dil vahidlərinin ardıcıl yerləşdirilməsində özünü göstərir.

İşarə məlumat ötürmək üçün istifadə olunan maddi obyektədir. Semiotika elmi bütün növ işarə sistemlərini öyrənir. Bu sistemlər arasında insan dili mərkəzi yer tutur, ona görə də bu elmin obyektini dilçiliyin obyektini ilə kəsişir.

Dil sistemini təşkil edən işarələr bir-biri ilə iki növ əlaqəyə girir. Bunlar ya bitişiklik, uyğunluq (sintaqmatik əlaqələr), ya da oxşarlıq, bir-birini əvəz etmə, rəqabət (paradiqmatik münasibətlər) münasibətləridir. Sintaqmatik və paradiqmatik münasibətlər dilin əhatəli kateqoriyalarıdır, vahidlər arasında münasibətlərin bütün digər növləri onların altında ümumiləşdirilir, məsələn, sinonimiya və antonimiya paradiqmatik münasibətlərin xüsusi bir halıdır.

Dil işarəsinin semiotik təbiəti məsələsi Cenevrə linqvistik məktəbinin əsas fəaliyyət sahəsidir. F.de Sössür dilin simvolik mahiyyəti haqqında fikirlər irəli sürmüşdür. Hər növ işarələri, istənilən işarələr sistemini öyrənən elm bu gün semiotika adlanır, baxmayaraq ki, vaxtilə F.de Sössür bu elm üçün başqa bir termin - semiologiya təklif etmişdir.

Semiotika üç növ siqnal ayırır:

1) indeks siqnailləri, təbii əlamətlər: bu və ya digər işarənin nə demək olacağı barədə əvvəlcədən təklif irəli

sürülməmişdir. Məsələn, “Maraldan pələng iyi gəlir”. Bu cümlə pələngin yaxın olduğuna işarədir. Pəncərədən görürük ki, insanlar paltoya bürünüblər. Bizim üçün bu, küçədə çox soyuq olmasına bir siqnaldır;

2) Təbii işarələr mahiyyət etibarilə, təbiət hadisələrindən, heyvanlardan aldığımız bütün məlumatları işarələrinin köməyi ilə alırıq. Lakin, hamısından deyil. Məsələn, heyvan izlərini götürək. Bu nədir? İndeks siqnalları? Deyəsən, bəli. Biz qurd və ya dovşanla razılaşmırıq ki, onların izləri buradan canavar və ya dovşanın keçdiyini göstərsin. Bu siqnallar təbii mənşəlidir. Amma izlər onları təbii əlamətlərdən fərqləndirən xarakterik xüsusiyyətə malikdir. Ayaq izləri, yəni təmsil etdiklərinə bənzər siqnallar canavar və ya dovşanın pəncəsinə bənzəyir. Onlara siqnal kopyaları və ya oraz siqnalları deyilir.

3) rabitə siqnalları və ya şərti əlamətlər: insanların istifadə etdiyi siqnalların əksəriyyəti xüsusi olaraq onlara aiddir. "!" siqnalının “təhlükə” anlayışı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur, buna baxmayaraq, biz bu siqnalı təhlükə əlaməti kimi başa düşürük, çünki burada razılaşma var. Bolqarlar arasında hər hansı birimizin inkar əlaməti kimi qəbul edəcəyi baş silkələmək razılıq deməkdir. Bu bir daha sübut edir ki, hətta jest kimi qəbul edilən təbii siqnallar da şərti sosial xarakter daşıyır.

Məşə yangınının tüstüsü bir siqnaldır, çünki biz onu görməsək də, yangın özü bu barədə məlumat daşıyır. Bu zaman yangın tüstüsü "təhlükəlidir" və ya "narahatlıq" və ya "mən buradayam" mənasını verən bir əlamətə çevrilir. Siqnal bizə məlumat ötürür. Qırmızı, qara, ağ yelkənlər bizə rənglər haqqında məlumat verir: qırmızı, qara, ağ - və başqa heç nə. Məşhur Yunan qəhrəmanı Tesey atası ilə razılaşaraq, gəmisindəki qara yelkənlərin məğlubiyyət, ağ yelkənin isə uğur anlamına gəldiyini söyləmişdir. Bu ən sadə siqnal işarələr sisteminə çevrildi.

Dilin linqvistik işarəsi, sistemi və quruluşu

Dil işarəsi: İnsan dilinə gəlincə, o özü-özlüyündə bir işarələr sistemidir. Əslində insan cəmiyyətində informasiya mübadiləsi tam əks prinsipə əsaslanır. Sözün mənası onun məzmununun işarələnmiş planıdır. F.de Sössürə görə, linqvistik işarə əşyanı və onun adını deyil, anlayışı və akustik obrazı birləşdirir. Bu akustik obraz fiziki bir şey deyil, onun hisslərimiz vasitəsilə qəbul etdiyimiz təsvirdir. (Sössür, 1999).

Semiotika nöqtəyi-nəzərindən adi dilimiz bütün başqa işarə sistemləri kimi cəmiyyət üçün mövcud olan işarələr sistemidir. Bizim sadə dilimiz əslində o qədər də sadə deyil. Sadəcə bizə ona görə sadə görünür ki, çox erkən yaşlardan şüursuz şəkildə onun qanun və qaydalarını mənimsəmişik. Əslində, bu, mürəkkəb bir işarələr sistemidir, onun köməyi ilə qarşı tərəfə hər hansı bir fikir, düşüncə, anlayışlar çatdırıla bilər. Dilin əsas pillələri bunlardır: fonetika, morfolojiya, leksika və sintaktika. Belə ki, burdan bir qənaətə gəlirik ki, dil – vahid və mürəkkəb bir sistemdir.

Dil strukturunun elementləri bir-biri ilə sintaqmatik münasibətlərlə (söz quruluşu, cümlə quruluşu) bağlıdır. Dil sisteminin elementləri paradiqmatik münasibətlərlə də (hal sistemi, sait sistemi) birləşir. Qeyd etmək lazımdır ki, dil sisteminin üzvləri bütövlükdə bir-biri ilə əlaqəli və bir-birindən asılıdır. Bu zaman elementlərin sayı və onların əlaqələri verilmiş dil sisteminin hər bir üzvündə əks olunur. Bir element qalırsa, bu sistem aradan qaldırılır (məsələn, ən azı iki hal varsa, azalma sistemi mümkündür).

Dil sisteminin əsas funksiyalarını da qeyd edək: Birincisi, dil sistemi linqvistik elementlərin mövcudluğunu və təşkilini müəyyən edir, çünki dilin hər bir elementi digər elementlərlə münasibətinə görə mövcuddur. İkincisi, dil sistemi struktur əmələ gətirən amildir, çünki struktur əlaqəsi olmayan sistem yoxdur.

Dildə təkcə işarələr deyil, həm də işarələrdən ayrılmaz mənalar da vardır; əlamətlər heç bir mənə kəsb etməsəydi, əlamət adlandırılmazdı. Mənə xaricində heç bir işarə olmadığı kimi işarədən kənar da heç bir mənə yoxdur. İşarə və mənə şüurumuzda eyni anlayışın iki formasıdır, işarə olmadan mənə mövcud ola bilməz. (Sössür, 2002).

F. de Sössür hesab edir ki, dil semioloji sistem və ya cəmiyyətin mülkiyyəti olan işarələr sistemidir (“collectivité”).

Müasir elm hərfi səsli nitqi düzəltmək üçün istifadə edilən təsviri işarələr sistemi kimi adlandırır. Yazı əlyazma və çap əsərlərinin məcmusudur. Yazı bir neçə minillikləri əhatə edən uzun və mürəkkəb inkişaf tarixinə malikdir.

İbtidai xalqlar məlumat ötürmək və yadda saxlamaq üçün “çubuq” yazısından istifadə edirdilər. Bunun ən ibtidai nümunəsi yolun kənarında yerə əyilmiş, yolun uzunluğu və üzərində mümkün maneələr haqqında məlumat verən çubuqlardır.

Yazı növləri

İşarə sistemi kimi yazı, prinsipcə, məhdud sayda müntəzəm təkrarlanan, mahiyyətcə dəyişməz qrafik vahidləri (qrafemlər) və mətnlər qurarkən onların birləşməsi qaydalarını özündə ehtiva etməlidir. Hər bir qrafemin eyni səsli nitq vahidi olmalıdır. Tarixən bir-birini əvəz edən aşağıdakı yazı növlərini ayırmaq olar:

Predmet yazı- elə bir yazı növüdür ki, orda hər bir predmet özü-özlüyündə nə isə mənə kəsb edir. Bu növ yazı ibtidai insanlar arasında istifadə olunurdu. Bu cür predmet yazı növü müasir yazının ilk mərhələsi hesab olunur.

Piktoqrafik yazı- obyekt və hadisələri təsvir edən sxematik təsvirlər olan yazı növüdür.

Piktoqrafiya, müəyyən mənə kəsb edən dil vahidinin piktoqramına aid edilməməsi, yəni piktoqramın sözə, ifadəyə,

cümləyə uyğun ola bilməsi, eyni zamanda linqvistik quruluşun ötürülməsinin mümkünsüzlüyü ilə xarakterizə olunur. (morfemlərin, sözlərin ardıcılığı, onların forması və s.).

Qədim yunanlar, skandinaviyalılar, slavyanlar fikirlərini taxta çubuqlar, taxtalar üzərində düzəldikləri müxtəlif kəsiklərin köməyi ilə ifadə edirdilər. Erkən tarixi dövrün yazısı konkret obrazlardan ibarət idi. Bu piktoqrafik yazının nümunəsi idi (latınca pictus – şəkil və grapho - yazıram).

Piktoqrafik yazı piktoqram adlanan rəsm vasitəsilə ifadəni piktoqramın qrafik elementləri ilə ayrı-ayrı sözlərə bölmədən bütövlükdə çatdırır. Piktoqrafiya ən qədim yazı üsuludur. Onun sözlərə bölünməsi, söz sırası yoxdur. Rəsmlərin birləşməsinin köməyi ilə əşyalar və hərəkətlər təsvir olunurdu və onlar müxtəlif dillərdə danışan insanlar tərəfindən başa düşülürdü. Piktoqramlar hətta nisbətən savadsız oxucu üçün həmişə aydın olmuşdur və onlar üçün təsvir etmək asan olmuşdur. Piktoqrafik işarələr çox aydın olmalı, konkret obyektlərin təsvirini aydın şəkildə çatdırmalı idi. Piktoqrafik yazı prinsipi bu günə qədər müxtəlif işarələr və rəsmlər (məsələn, yol nişanında çəngəl və bıçağın təsviri, yəni yaxınlıqda bir növ kafenin olması, idman növlərinin təyin edilməsi) şəklində yaşamaqdadır. Piktoqrafik yazının təkamülü ilə piktoqramın hər bir şəkil işarəsi getdikcə daha çox təcrid olunaraq müəyyən bir sözlə əlaqələndirilməyə, onu ifadə etməyə başladı.

Beləliklə, piktoqrafik yazı əsasında ideoqrafik yazı yarandı. “İdeoqrafiya” termini sözlərlə təcəssüm olunmuş mücərrəd anlayışları çatdırmaq qabiliyyətini göstərir. İşarələr sözlərlə deyil, müxtəlif dillərdə fərqli tələffüz olunan sözlərin məzmunu, mənası ilə əlaqələndirilir. Buna görə də ideoqrafik yazı müxtəlif dillərdə danışanlar tərəfindən eyni dərəcədə başa düşülə bilər. Piktoqrafiyadan fərqli olaraq ideoqrafik yazı mesajı sözlü şəkildə düzəldir və şifahi tərkibdən əlavə, söz sırasını da çatdırır. Burada yazıçı piktoqrafiyada olduğu kimi işarələr icad etmir, onları hazır dəstdən götürür. İdeoqrafik yazıda hətta

sözün əhəmiyyətli hissələrini (morfemlərini) bildirən ideoqramlar da görünür. Dövlətlərin yaranması, ictimai istehsalın və ticarətin inkişafı ideoqrafik yazının gələcək inkişafı üçün stimül rolunu oynadı. İdeoqrafiyanın inkişafının ən yüksək mərhələsi olan heroqlif yazı yarandı (e.ə. IV-III minilliklər). Heroqlif işarələri məbədlərin və türbələrin, sütunların və obelisklərin divarlarında bacarıqlı sənətkarlar, heykəltəraşlar və ya oymaçılar tərəfindən diqqətlə hazırlanmış heyvanların, quşların, insanların və hər cür əşyaların təsvirləri idi. Yazı tarixində son dərəcə mühüm hadisə eyni adlı bataqlıq bitkisindən hazırlanan yeni yazı materialının - papirusun ixtira edilməsi oldu.

Tipik olaraq, piktoqramın aşağıdakı növləri müəyyən edilir:

- ov və balıqçılıq obyektlərinin məlumatı;
- hərbi məlumatlar, döyüşlər haqqında hesabatlar, ovçuluq;
- müxtəlif yazılar;
- müxtəlif tayfalar haqqında salnamələr;
- məzar abidəsi yazıları;
- əfsanələr və adətlərin yazıları.

Hal-hazırda piktoqrafiya reklamda, vitrinlərin, yol nişanlarının tərtibatında, olimpiya rəmzlərində, həmçinin uşaq hekayələrində bədii vasitə və köməkçi ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunur.

İdeoqrafik yazı- ideoqrafik yazıda məlumat şərti işarə ilə ötürülən sözlərə bölünür. İşarə mücərrəd bir anlayış da daxil olmaqla bir anlayışı təsvir edir və hər hansı bir qrammatik formada sözə uyğun gəlir.

İdeoqrafiyanın aşağıdakı növləri var:

- şəkilli ideoqrafiya;
- heroqlif - kahinlərin gizli yazısı; daha mürəkkəb və uzun mətnləri ötürməyə imkan verirdi;

– mixi yazı – gil üzərində yazılar.

Aşağıdakı ideoqramlar bu gün istifadə olunmaqdadırlar:

- a) mücərrəd anlayışı ifadə edən arifmetik işarələr;
- b) kimyəvi işarələr;
- c) şahmat yazıları.

İdeoqrafik yazının əsas çatışmazlığı sözün qrammatik mənalarını çatdırmamasıdır. İdeoqrafik yazı sistemlərindən heca yazı sistemlərinə keçidin əsas səbəbi də bu fakt idi.

Hecalı yazı- heca yazısının formalaşması ideoqrafik yazının daxili dəyişimi nəticəsində baş vermişdir. Heca yazısında hər bir qrafik işarə a saiti ilə birləşərək samit səsin təsvirinə xidmət edir. Başqa saiti təmsil etmək üçün alt işarədən istifadə edilir və ya heca işarəsindən əvvəl və ya sonra xüsusi işarələrdən istifadə olunur.

Heca yazısının əsas növlərinə aşağıdakılar daxildir:

- şumer dövrünün yazısı;
- gil üzərində yazı;
- finikiyalıların yazısı;
- brahmi yazısı (orta əsr Hindistan yazısı);
- çin yazısı (VIII əsr).

Çin yazısının bir xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, tənəzzülə uğramayan və birləşməyən bir hecalı sözlərdən ibarətdir və yazının çoxəsrlik inkişafı zamanı çinlilər bu qaydaya ciddi şəkildə riayət ediblər: hər söz üçün xüsusi işarə vardır. Bu da 50 minə çatan çox sayda işarənin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Qədim şifahi-heca yazı sistemlərinin heca əlamətləri əsasında sırf heca yazı sistemləri yaranmışdır. Çox vaxt heca yazı sistemi müxtəlif hecaların sayının az olduğu dillər üçün istifadə olunur. Hal-hazırda, heca yazısı Hindistan, Yaponiya və Efiopiya istifadə olunur.

Fonoqrafik yazı – hər bir qrafik işarənin ayrı bir səsi (fonemi) bildirdiyi yazı növüdür. Aşağıdakı fononoqrafik yazı növləri vardır:

– samit səs- yalnız samit səslər qrafik işarələrlə göstərilmişdir;

– səsli yazı - qədim Romada yunan əsasında yaranmış və hazırda bir çox xalqların milli dillərində istifadə olunan latın dili; Yunan əsasında yaranan və indi bir çox dillərə xidmət edən kiril əlifbası (rus, bolqar, serb-xorvat, tatar, özbək).

Qrafika və əlifba

Qrafika hərflərin üslublarını, hərflər və səslər arasındakı əlaqəni öyrənən yazı elminin bir sahəsidir.

Qrafika hərflər və qrafemlər arasında uyğunluq qaydalarını, yəni oxuma və yazı qaydalarını formalaşdırır. Aşağıdakı qrafik növləri vardır:

- a) latın;
- b) kiril;
- c) ərəb.

Əlifba heç bir fonemik yazısı olmayan, tarixən müəyyən edilmiş qaydada düzölmüş hərflər toplusudur. Əlifba yazı sistemində tək hərflər bir səsi ifadə edir. Bəzən hərflər iki, üç və ya dörd birləşərək tək fonemi təmsil edirlər. Bildiyiniz kimi, demək olar ki, bütün müasir əlifbalar 22 hərfdən ibarət olan Finikiya dilindən gəlir.

Səsli dilin fonetik quruluşu sonralar bir sıra qərb və cənub-şərq əlifbalarının (latın, qotik, slavyan) əsasını təşkil edən həqiqi əlifba yazısını yaratmağa imkan verdi. Əlifba ilə yazı dünyanın əksər xalqları üçün ən əlverişli yazıdır. Məhdud simvol dəstəsinin (20-dən 40-a qədər) köməyi ilə xalqların səs dilinin dəqiq ötürülməsini təmin edir.

Fononoqrafik yazı qrafemlərin standart ardıcılıqla, müəyyən bir "əlifba sırası" ilə sıralanan hissəsidir. Qrafika və

orfoqrafiya birlikdə fonemoqrafik yazının qrafemlərinin işləməsi üçün bütün qaydalar toplusunu əhatə edir.

Orfoqrafiya və transkripsiya

Orfoqrafiya (qr. orfos - düzgün, qrafo - yazı). Aşağıdakı orfoqrafiya bölmələri fərqləndirilir:

- a) sözlər və onların hissələrin yazılış qaydası;
- b) tire və defislə sözlərin yazılış qaydası;
- c) sözlərin bir sətirdən digərinə keçməsi qaydası;
- d) böyük və kiçik hərflərdən istifadə qaydası.

Orfoqrafiya qaydaları - dilin mənalı vahidlərinin, ilk növbədə morfem və sözlərin yazılması qaydalarından, həmçinin ifadə və cümlələrin yazılı tərtibatından ibarətdir. Orfoqrafiya “düzgün tələffüzü” təyin edən müvafiq orfoepik reseptlərin mövcudluğunu nəzərdə tutur.

Hər hansı fonogramik yazıda mənalı dil vahidlərinin səsinin ötürülməsi prinsipi üstünlük təşkil etdiyi üçün orfoqrafiya qaydaları qrafika qaydaları əsasında qurulur. Orfoqrafiyaya həm də yazıda linqvistik vahidlər arasında sərhədlərin qeyd edilməsi qaydaları daxildir; böyük hərflərdən və yazılı abreviaturadan istifadə qaydaları, defislə işarələnmənin texniki qaydaları və s. Qrafikin təqdim etdiyi paralel yazı imkanları arasında seçim bu və ya digər orfoqrafiya prinsipinə əsaslanır.

Transkripsiya – şifahi nitqdəki səslərin düzgün və dəqiq ötürülməsi üçün xüsusi bir sistemdir.

Səs vahidlərinin transkripsiyanın hansı predmeti olmasından asılı olaraq aşağıdakı transkripsiya növləri fərqləndirilir:

a) fonetik transkripsiya: sözün səs ilə tam uyğun çatdırılması üçün istifadə olunur, yəni onun köməyi ilə sözün səs tərkibi sabitləşir (yalnız fonemlər dəyişməz varlıqlar kimi sabitləşmir, həm də onların variantları - allofonlar da sabitləşir); onun simvolları kvadrat mötərizədə verilir;

b) fonemik transkripsiya - sözlərin və ya morfemlərin ötürülməsi üçün;

c) praktik transkripsiya - yerli əlifbanın köməklili ilə xarici sözlərin ötürülməsi.

Özünü yoxlamaq üçün suallar və tapşırıqlar:

1. *Semiotika nədir?*
2. *İşarə nədir?*
3. *İşarənin əsas xüsusiyyətləri hansılardır?*
4. *Dil işarəsinin spesifikliyi nədir?*
5. *Sössürün işarə dili anlayışına qiymət verin.*
6. *Yazı konsepsiyalarını müəyyənləşdirin.*
7. *Yazının hansı əsas növləri vardır?*
8. *Yazı ilə qrafika arasında əlaqəni müəyyənləşdirin.*
9. *Əlifba konsepsiyasını müəyyənləşdirin.*
10. *Transkripsiyanın məqsədini müəyyən edin.*

MÖVZU 5

FONETİKA

Fonetika səsləri öyrənən elmdir. Fonetika dilin səs tərəfini öyrənən dilçiliyin bir sahəsidir, yəni, səslərin əmələgəlmə (artikulyasiya) yolları və akustik xassələri, nitq axarında onların dəyişməsi, dilin insanların ünsiyyət vasitəsi kimi fəaliyyətində rolu, habelə vurğu və intonasiya haqqında elm sahəsidir.

Ümumi fonetika, müxtəlif dillərin materialına əsaslanaraq, nitq səslərinin əmələ gəlmə üsullarını və xarakterini, sait və samitlərin təbiətini, hecanın quruluşunu, vurğu növlərini və s. nəzərdən keçirir. Konkret dilin səs quruluşu isə xüsusi fonetika tərəfindən öyrənilir. Təsviri (sinxron) fonetika müəyyən bir dilin tarixi inkişafının müəyyən mərhələsində onun səs quruluşunu öyrənir.

Bu elm sahəsinin böyük praktik əhəmiyyəti vardır. Fonetika bir elm kimi olmasa, yazmağı və oxumağı öyrətmənin düzgün metodologiyası, xarici dillərin öyrənilməsində tələffüzün qurulması, qeyri-yazılı dillər üçün rəasional yazı sisteminin yaradılması və mövcud yazı sistemlərinin təkmilləşdirilməsi, uğurlu nitq qüsurlarının aradan qaldırılması və s. mümkün olmazdı.

Dil sisteminin səviyyələrindən biri kimi fonetikanın özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Dilin səs vahidləri onun digər vahidlərindən - morfemlərdən, sözlərdən, ifadələrdən, cümlələrdən fərqli olaraq mənə kəsb etmir. Bununla belə, səslər digər dil vahidlərinin - leksik, qrammatik (söz və morfemlər, söz birləşmələri və cümlələr) formalaşmasına xidmət edir. Ona görə də deyirlər ki, dilin səs tərəfi özlüyündə və özü üçün deyil, verilmiş dilin qrammatikasında, lüğətində mövcuddur. Səs vahidləri və onların birləşmələri lüğətdə həyata keçirilir və qrammatik quruluş, yəni, xüsusi funksional rol oynayır.

Fonetika dilçiliyin bütün sahələri və bəzi əlaqəli elmlər

(məsələn, psixologiya, eşitmə fiziologiyası və s.) üçün fundamental əhəmiyyət kəsb edir. Axı fonetika dilin səs materialını öyrənir, burada mahiyyət etibarilə insan düşüncəsi şifahi ünsiyyət prosesində təcəssüm olunur. Müxtəlif məsələləri təqdim edərkən fonetika xüsusi yazı növlərindən, bu və ya digər elmi transkripsiyadan istifadə etməli olur ki, bu da səs vahidi ilə yazılı işarə arasında daimi uyğunluq prinsipinə əsaslanır.

Nitqdə tələffüz olunan hər bir səs fiziki bir hadisədir - hava ilə ötürülən və qavranılan salınım hərəkətidir. Qulaq tərəfindən qəbul edilən titrəmələr musiqi tonu və ya sadəcə bir ton adlanır.

Dil səsləri həm ton, həm də səs-küy elementlərini birləşdirir. Üstəlik, tonlar qırtlaqda səs tellərinin titrəməsi, həmçinin supraglottik boşluqlarda havanın cavab (rezonator) vibrasiyaları nəticəsində yaranır. Səs-küylər nitqdə müxtəlif növ maneələri hava reaktiviti ilə aşması nəticəsində yaranır.

Rezonans fenomeni ondan ibarətdir ki, səslənən cismin titrəyişləri başqa bir qapalı məkanda və s. yerləşən cavab vibrasiyasına səbəb olur. Nitq səsləri yarandıqda rezonator rolunu ağız oynayır. Müxtəlif hərəkətlər nəticəsində burun və farenks boşluqları səsin yaranmasında rol oynayır. Rezonatorun forması və həcmi, divarlarının elastiklik dərəcəsi dəyişir ki, bu da müxtəlif hündürlükdə və intensivlikdə rezonator tonlarının yaranmasına səbəb olur. Nəticədə səslərin müxtəlifliyi yaranır.

Fonetikanın diqqət mərkəzi səsdir. Səs əsasən, dörd aspektdə öyrənilir:

1) akustik (fiziki) aspekt nitq səslərini ümumən müxtəlif səslər hesab edir;

2) nitq orqanlarının fəaliyyəti nəticəsində nitq səslərini artikulyasiya (bioloji) öyrənir;

3) funksional (lingvistik) aspekt nitq səslərinin funksiyalarını nəzərdən keçirir;

4) perseptual aspekt nitq səslərinin qavranılmasını öyrənir.

Hər bir səs təkcə fiziki hadisə deyil, həm də insan

orqanizminin müəyyən işinin nəticəsi, həmçinin orqanizmdə baş verən müəyyən proseslərlə bağlı eşitmə qavrayış obyektidir.

Nitq səslərinin tələffüzü zamanı və onların qavranılması zamanı orqanizmdə baş verən proseslər nöqtəyi-nəzərindən nəzərə alınması dil və nitq səslərinin öyrənilməsində bioloji və ya fizioloji aspektin məzmununu təşkil edir.

Bir insanın bu və ya digər nitq səsinə söyləməsi fizioloji prosesdir; bura aşağıdakılar daxildir:

- 1) beyində impulsun əmələ gəlməsi;
- 2) sinirlər boyunca bu impulsun birbaşa bunu həyata keçirən orqanlara ötürülməsi;
- 3) tələffüz orqanlarının, səs tellərinin, dilin, dodaqların, sərt damağın, faringeal divarların və alt çənənin müəyyən hərəkətlərinin mürəkkəb işi.

Tələffüz orqanları

Tələffüz sistemində 3 boşluq mövcuddur: ağız boşluğu, burun boşluğu, udlaq. Tələffüz orqanları fəal və qeyri-fəal olmaqla 2 qrupa bölünür. Fəal tələffüz orqanları dodaqlar, dil, yumşaq damaq, alt çənə, səs telləri və dilçəkdir. Qeyri-fəal tələffüz orqanları isə dişlər, sərt damaq və diş dibləridir.

Ağız boşluğunun (və ya farenksin) müxtəlif nöqtələrində və ya ağız boşluğundan çıxışda bütün samitlərin (qırtlaqdan başqa) formalaşması zamanı hava axınının yolunda bu və ya digər maneələr yaranır.

Danışıq səslərinin təsnifatı

Tələffüz orqanlarının fəaliyyətinə görə danışıq səsləri sait və samitlər olmaqla 2 yerə ayrılır: Sait səslərin tələffüzü zamanı hava ağız boşluğunda heç bir maneəyə rast gəlmir. Məsələn: [a], [e], [o] və s. Samit səsin tələffüzü zamanı isə hava ağız boşluğunda maneələrə rast gəlir. Məsələn: [b], [d], [q] və s. Səs tellərinin fəaliyyətinə görə samit səslər kar və cingiltili olmaqla da iki yerə ayrılır. Məsələn, [b], [d], [q], [z] cingiltili, [p], [t], [s], [f] kar samitdir.

Samitlər və onların təsnifatı. Samitlər - nitq səsləri,

aşağıdakı ünsürlərə görə xarakterizə olunur: 1) hava axınının yolunda maneənin olması; 2) nitq orqanlarının qeyri-bərabər gərginliyi; 3) səs-küyün olması; 4) heca əmələ gətirəbilməsi. Verilmiş dilin və ya ləhcənin samit səsləri sisteminə konsonantizm (latınca consonantia -samit, samit səs) deyilir. Samitlər aşağıdakı kimi təsnif edilir:

1. Sonorantlar və ya sonantlar elə samitlərdir ki, onların əmələ gəlməsində səs və yüngül səs-küy iştirak edir, məsələn: [j], [l], [m], [n].

2. Səslə samitlərin əmələ gəlməsində səs küydən üstünlük təşkil edir.

3. Yaranma yerinə görə (yəni aktiv fəaliyyət göstərən orqana görə) samitlər aşağıdakı qruplara bölünür. 1. Labial samitlər: 1) dodaq samitləri - yuxarı dodaqla aşağı dodağın birləşməsi ilə əmələgəlir: [b], [p], [m]; 2) labio-dental - alt dodağın yuxarı dişlərlə yaxınlaşması ilə əmələ gəlir: [v], [f]. Dil samitləri ön, orta və ya arxa samitlərə bölünür 1) dilönü samitlər: [d], [t], [d], [t] və s. 2) Orta dil samitləri: [j]. 3) dilarxası samitlər: [g], [k].

4. Titrək samitlər, onların formalaşması zamanı hava axınının keçməsi zamanı dilin ucu ya bağlanır, ya da alveollarla doğru açılır, yəni titrəyir: [r].

Saitlərin təsnifatı. Sait səslərin təsnifatı aşağıdakı əsas xüsusiyyətlərə əsaslanır.

1. Dilin şaquli vəziyyətinə görə, səsin əmələ gəlməsi zamanı dilin yuxarı yaxınlaşma dərəcəsinə görə bütün saitlər aşağıdakı qruplara bölünür:

1. Üst saitlər 2. Orta saitlər 3. Alt saitlər

II. Dilin üfiqi hərəkətinə görə saitin səsin əmələ gəlməsi aşağıdakı kimi fərqlənilir: 1. Ön saitlər 2. Orta sıra saitləri 3. Arxa saitlər

III. Səsin və ya artikulyasiyanın vahidliyinə görə:

1. Monofonqlar. 2. Diftonqlar - bir heca daxilində bir neçə saitin elementinin birləşmələri.

Assimilyasiya – söz və ya cümlə daxilində bir səsin digər səsə bənzədilməsi prosesidir.

Assimilyasiya əvvəlki səsin rekursiyasının üst-üstə düşməsi və sonrakı səsin ekskursiyası nəticəsində baş verir.

Nitqin fonetik artikulyasiyası: Şifahi nitq ayrı-ayrı seqmentlərdən ibarətdir. Daha böyük səslənən nitq seqmentləri, öz növbəsində, kiçik olanlara bölünə bilər.

Superseqmental fonetik vahidlər - şifahi nitq təkcə seqmental fonetik vahidlərdən (saitlər və samitlər) deyil, həm də superseqmental fonetik vahidlərdən qurulur. “Seqmental” termini hərfi mənada “hissələrə, seqmentlərə bölünmüş” mənasındadır və səs nitq xəttinin bölünə bilməsini nəzərdə tutur. Superseqmental fonetik vahidlər vurğu və intonasiyanın müxtəlif növlərini, həmçinin nitqin həcmi, pauzalarını və nitq tempini bildirir. Bu anlayışlardan ən mühümü vurğu və intonasiyadır.

Özünü yoxlamaq üçün suallar və tapşırıqlar:

1. *Fonetika elmi nədir?*
2. *Fonetika elminin əsas vəzifələri hansılardır?*
3. *Tələffüz orqanları hansı funksiyaları yerinə yetirir?*
4. *Fəal orqanlar hansılardır?*
5. *Fəal nitq orqanları səsin əmələ gəlməsində hansı funksiyaları yerinə yetirir ?*
6. *Hansı nitq orqanlarıdırı qeyri- fəaldır?*
7. *Sait səslər necə səslərdir?*
8. *Samit səslər necə səslərdir?*

MÖVZU 6

ƏSAS NİTQ VAHİDLƏRİ

Fonetik baxımdan nitq davamlı səs axını və ya səs zənciridir. Dildə əsas nitq vahidləri aşağıdakı kimidir:

mətn - ən böyük vahid olaraq öz səs nümunəsinə malikdir;

ifadə - ölçü baxımından ikinci fonetik vahiddir;

fonetik sintaqma - mənalı sözlərin bir ritmik-melodik qrupunu təşkil edən intonasiya vəhdətidir;

fonetik söz - ön sözlər, bağlayıcılar, hissəciklər, artikllar, əhəmiyyətli sözün qarşısında və ya arxasında birləşərək onunla bir anlam ifadə edən sözlərdir;

heca – fonetikanın bir hissəsidir; bir və ya bir neçə səsdən ibarət nitqin ən kiçik tələffüz vahididir;

Heca və heca bölgüsü

Nitq axınının hecalara bölünməsi dünyanın bütün dillərində müşahidə olunur. Heca ya bir səsdən, ya da nitq zəncirində bitişik olan bir neçə səsdən idarət ola və müəyyən şəkildə bölünməz bir bütövlükdə birləşə bilər.

Çox vaxt bu və ya digər sait hecanın vacib hissəsini, özəyini təşkil edir, samitlər isə hecanın kənarında yerləşir.

Əsasən iki növ heca vardır: açıq və qapalı.

Yalnız açıq hecaların mümkün olduğu dillər vardır (məsələn, ümumi slavyan (proto-slavyan) dili); bu tipə müasir yapon dili yalnız bəzi hallarda qapalı hecalara icazə verir.

Müasir slavyan dillərində, o cümlədən rus dilində açıq hecalara qapalılarından daha çox rast gəlinir: bir sözün ortasında, hətta intervokal samit qrupları olsa belə, rus dilində əksər hecalar açıqdır, məsələn: а-к-т-е-р.

Nitqin səs zəncirində səslər bir-birinə təsir edir, bu da onların dəyişdirilməsinə səbəb olur.

Bu dəyişikliklər iki növlə təmsil olunur:

1) Kombinator - qarşılıqlı əlaqə ilə səslərin artikulyasiyası;

2) Mövqe amilləri, məsələn, səsin vurğusuz hecadakı mövqeyi, sözün sonundakı mövqeyi və s.

Özünü yoxlamaq üçün suallar və tapşırıqlar:

1. *Nitq vahidləri hansılardır?*
2. *Heca nədir?*
3. *Hecaların əsas növləri hansılardır?*
4. *Nitq axınında səslərin qarşılıqlı təsiri necədir?*
5. *Mövqe amilləri dedikdə nə anlayırsınız?*

MÖVZU 7

SÖZ VƏ HECA VURĞUSU, İNTONASIYA

Adətən, bir sözdə (və ya əhəmiyyətli sözdən, bir və ya bir neçə köməkçidən ibarət qrupda) müxtəlif səs vasitələrinin köməyi ilə müəyyən bir heca vurğulanır.

İki hecalı və çoxhecalı sözlərdə bu və ya digər heca bitişik, vurğusuz hecaların fonunda vurğulanır.

Vurğulu heca sanki sözün əsas hissəsini təşkil edir, vurğusuz hecalar isə bu əsas hissəyə bitişik olur. Oxşar sözlərdən ibarət nitqin seqmentində vurğuların sayı bu seqmentdə neçə söz olduğunu bizə bildirir. Məsələn: "Tufan səmanı qaranlıqla örtür, qar burulğanlarını bükür" - 7 vurğu və 7 söz. Ancaq vurğu ilə monohecalı sözlər eyni mənzərəni verir: digər nümunədə, "Budur, qardaşım bıçaq götürdü" - 4 vurğu və 4 söz. Demək olar ki, həm birhecalı, həm də çoxhecalı sözdə vurğu sözün əlaməti kimi çıxış edir. Bir sıra dillərdə heca vurğusu (həmçinin heca tonu və ya heca intonasiyası) deyilən bir hadisə vardır. Bu, bir heca zamanı səsin əsas tonunun yüksəkliyində və ya səsin intensivliyində müxtəlif dəyişikliklərin baş verdiyi yerdə baş verir ki, bunlar bir-birinə zidd olaraq fərqli bir funksiyanı yerinə yetirə bilər. Heca vurğusu olan dillər monotonluqdan fərqli olaraq politonik adlanır, yəni hecada əks ton (və ya intensivlik) növləri yoxdur.

Vurğu - əzələ gərginliyi və hava axınının təzyiqi ilə və ya səsin yüksəkliyini dəyişdirərək səsin, hecanın və ya sözün seçilməsidir.

Sözdəki vurğu şifahi adlanır. Şifahi vurğu ilə yanaşı, məntiqi və ya semantik vurğular da vardır. Məntiqi vurğuda əsas rol intonasiyaya aiddir: danışan kəs sözün (və ya sözlərin) mənasını səs tonunu qaldıraraq aşağı salmaqla vurğulamağı bacarır. Müxtəlif dillərdə bir sözdə hecanın seçilməsi xüsusi dil vasitələri ilə həyata keçirilir.

İstənilən hecaya və sözün istənilən hissəsinə vurğu düşə bilər. Bir qayda olaraq, cümlədə bütün əhəmiyyətli sözlər vurğulanır. Nitq axınındakı köməkçi sözləri (ön sözlər, bağlayıcılar, hissəciklər), xidməti sözlərə aid olduqları üçün onlar əhəmiyyətli sözlərlə birləşərək vəhdət təşkil edir.

İntonasiya

İntonasiya anlayışı sintaktik vahidlər çərçivəsində müşahidə olunan bütün prosodik hadisələri - söz birləşmələri və cümlələri (bir sözdən ibarət cümlə də daxil olmaqla) əhatə edir. Melodiya və xüsusilə intonasiyanın mühüm komponenti - intensivlik ifadənin bəzi hissələrini vurğulamaq üçün istifadə olunur. Beləliklə, intonasiya anlayışına vurğu daxildir. Bütün bu hallarda sintaqmatik vurğu söz vurğuları arasında müəyyən gradasiyanın qurulması kimi qiymətləndirilə bilər.

Məntiqi vurğu nitqin məzmunu və ifadənin bəzi hissələrinin xüsusi ayrılmasını tələb etdiyi hallarda müşahidə olunur. Bu vurğu çox vaxt sintaqmatik vurğunun adı normalarından kənara çıxma kimi qəbul edilir.

Özünü yoxlamaq üçün suallar və tapşırıqlar:

1. *Söz vurğusu nədir?*
2. *Heca vurğusu nədir?*
3. *Heca vurğusu olan dilləri araşdırın.*
4. *İntonasiya nədir?*
5. *İntonasiyanın əsas komponentlərini adlandırın.*

MÖVZU 8

FONOLOGİYA

Fonologiya, fonem və fonoloji ziddiyyətlər

Nitqdə səslənən səs ünsiyyət və fikir mübadiləsi vasitəsi kimi xidmət edə bilər, çünki dilin mənalı vahidləri (morfemlər, sözlər və s.) danışanın tələffüz etdiyi, dinləyici tərəfindən qavranılan səslərdə maddiləşir. Dilin səsləri - fonemlər məna kəsb edən düşüncənin maddi vahidi rolunu oynayır.

Fonemin funksiyalarını nəzərdən keçirək: Düşüncənin maddi varlığı olmaq nə deməkdir?

Fonemin fərqləndirici funksiyasının mahiyyətindən belə çıxır ki, eyni dilin müxtəlif fonemləri, prinsipcə, fərqli tələffüz edilməlidir. Bununla belə, müəyyən bir dildə verilən hər bir fonemin həmişə eyni səsləndiyini düşünmək olmaz. Əksinə, eyni fonem, müxtəlif səbəblərdən asılı olaraq, müxtəlif yollarla ifadə edilə bilər, yəni bir sıra tamamilə fərqli səsləri birləşdirə bilər. Bir fonemin çeşidləri kimi birləşən bu müxtəlif səslər "variantlar" adlanır və ya onun "allofonları" adlanır. Fonem variantlarının hər birinin meydana çıxdığı şəraitin təhlili adətən variantlardan birini əsas kimi ayırmağa imkan verir. Əsas olan adətən ya müəyyən bir fonemin təcrid olunmuş tələffüzündə (əksər hallarda bu saitlər üçün mümkündür) və ya ətraf mühitdən ən az asılılıq şəraitində görünən kimi tanınır.

Fonoloji məktəblər

Dilçilikdə neytrallaşdırma məsələsində yekdil fikir yoxdur. Bu baxımdan dilçilikdə üç əsas fonoloji məktəb var: Praqa, Moskva və Sankt-Peterburq (Leninqrad), onların anlayışları xüsusi diqqətə layiqdir.

Özünü yoxlamaq üçün suallar və tapşırıqlar:

1. *Fonemlərin mahiyyəti nədir?*

2. *Fonemlərin əsas funksiyaları hansılardır?*
3. *Hansı fonoloji məktəblər vardır?*

MÖVZU 9 LEKSİKOLOGİYA

Leksikologiya sözləri və sözlərin sabit birləşmələrini öyrənən dilçiliyin bir sahəsidir. Leksikologiya dilin lüğət tərkibinin fəaliyyət və inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənir, sözlərin üslubi təsnifatının prinsiplərini, öz suallarında bədii sözdən istifadə normalarını işləyib hazırlayır.

Müxtəlif dillərin lüğət tərkibini tədqiq edən, onların leksik sistemlərinin ümumi qanunauyğunluqlarını və fəaliyyətini üzə çıxaran ümumi leksikologiya və bir dilin lüğət tərkibini öyrənən xüsusi leksikologiya vardır.

Ümumi leksikologiya dilin leksik altsisteminin quruluşunun, fəaliyyətinin və inkişafının ümumi qanunauyğunluqlarını, mənaların xarakterini öyrənir. Xüsusi leksikologiya hər hansı bir dilin lüğət tərkibini araşdırır.

Söz son dərəcə mürəkkəb və çoxşaxəli vahiddir və onu müxtəlif aspektlərdə öyrənmək olar. Buna uyğun olaraq leksikologiyanın özündə bir neçə bölmə fərqləndirilir. Sözün nəyisə adlandırmaq qabiliyyəti, adların yaradılması mexanizmləri onomasiologiya tərəfindən öyrənilir. Sözlərin mənasını semasiologiya öyrənir. Sözlərin mənşəyini etimologiya öyrənir. Leksikologiyanın söz birləşmələrini öyrənən qolu frazeologiya adlanır.

Leksikoqrafiya - leksikologiyanın nəzəriyyəsi və praktikasını ilə məşğul olan bölməsidir.

Söz dil vahidi kimi

Sözün bütün cəhətləri ilə öyrənilməsi üçün ilk növbədə onun nə olduğunu, dilin bütün digər vahidlərindən nə ilə fərqləndiyini müəyyən etmək lazımdır.

Leksikologiyanın mərkəzi problemlərindən biri sözün dilin lüğət tərkibindən müstəqil vahid kimi ayrılması problemdir. Sözün forma və məzmunu bir-birindən ayrılmaz

şəkildə bağlıdır: biz onu tələffüz etməsək, yaxud yazmasaq onu dərk etmək olmaz. Səslərin tələffüz birləşmələri mənadan məhrum olduqda isə onu başa düşmək olmaz.

Sözün mühüm xüsusiyyəti onun leksik və qrammatik istinadıdır: bütün sözlər müəyyən nitq hissələrinə aiddir və müəyyən qrammatik quruluşa malikdir. Sözlər təkrarlanma qabiliyyəti ilə xarakterizə olunur: biz onları hər dəfə dildə mövcud olan morfemlərdən yenidən qurmuruq, onları nitqdə olduqları formada təkrar edirik.

Bir çox sözlərin ən mühüm xüsusiyyəti onların nominativliyidir, yəni, obyektləri, keyfiyyətləri, hərəkətləri və s. Lakin köməkçi nitq hissələri olan modal sözlər, əvəzlilər bu xüsusiyyətə malik deyil.

Sözün ən mühüm xüsusiyyəti onun mənə daşması, yəni işarə olmasıdır. Eyni zamanda, o, iki növ mənaya malikdir - leksik və qrammatik. Leksik mənə sözün (daha doğrusu onun kökünün) hansısa subyekt və ya konseptual sfera ilə, qrammatik mənə isə onu təşkil edən affikslərin cisimlər, hadisələr kimi kateqoriyalarla əlaqəsi nəticəsində yaranır.

Qrammatik mənaya qrammatikaya (morfologiya və sintaksis) aid bölmələrdə ətraflı şəkildə toxunulacaqdır. Sözlərdən, yəni leksik vahidlərdən danışarkən onu demək kifayətdir ki, sözlə əvvəlki linqvistik səviyyə vahidi - morfem arasındakı ən mühüm fərqlərdən biri də hər bir morfemin yalnız bir mənə növünə malik olmasıdır. Söz isə iki növ mənənin olması və qarşılıqlı təsiri ilə xarakterizə olunur. Dil vahidi kimi sözün növbəti xüsusiyyəti onun dilin fonetik qanunlarına uyğun fonetik düzülüşüdür. Əksər dillərdə bir sözün fonetik dizaynının əlamətlərindən biri sözdə iki deyil, yalnız bir əsas vurğunun olmasıdır.

Söz həm də verilmiş dilin qanunlarına uyğun qrammatik formallaşma və məcburi leksik-qrammatik istinadla (yəni həmişə müəyyən nitq hissəsinin xüsusiyyətlərinə malikdir) səciyyələnir.

Söz morfedən mövqe azadlığına görə də fərqlənir. Sözün içindəki morfemlər sərt şəkildə sabit mövqelərə malikdir, onları dəyişdirmək, yenidən təşkil etmək olmaz.

Sözün dil vahidi kimi növbəti xüsusiyyəti onun sintaktik müstəqilliyidir.

Dildə sözün bir neçə leksik mənası (hər biri leksiko-semantik variant adlanır) və bir neçə qrammatik forması ola bilər. Nitqdə isə hər dəfə konkret söz formasından istifadə olunur ki, burada bir qayda olaraq yalnız bir leksik məna reallaşır.

İndi keçək sözün ən mühüm xüsusiyyətinə - leksik mənasına. Gördüyümüz kimi, işarə edənlə işarələnən arasında əlaqə ancaq “müdaxilə” nəticəsində yaranır. İnsanın - işarə edən şəxsin şüurunda işarələnənin nümayəndəsinə çevrilir. İstifadə olunan söz təyin olunan obyektin özünün görünməsinə deyil, bu obyekt haqqında düşüncənin, onun dinləyicinin zehində təsvirinə səbəb olur.

Sözün leksik mənası: Gerçəkliyin bütün cisim və hadisələrinin dildə öz adları vardır. Sözlər real obyektlərə, ətraf aləmi tanımaq prosesində yaranan onlara münasibətimizə, bu cisimlərin zehnimizdə yaranan anlayışlarına işarə edir. Sözün reallıq hadisələri (denotatlar) ilə bu əlaqəsi (mütənasibliyi), linqvistik xarakter daşımayan və bununla belə, sözün işarə vahidi kimi xarakterini müəyyən edən mənası kimi başa düşülür. Konsepsiya insanların şüurunda reallıq hadisələrinin ümumi və əsas xüsusiyyətlərinin, onların xassələri haqqında təsəvvürlərin əks olunmasıdır.

Sözlərin leksik mənalının növləri:

Sözlərin əsas və məcazi mənalı - Sözün əsas mənası obyektiv reallıq hadisələri ilə birbaşa əlaqəli olan mənadır. Sözlərin daşınan (dolayı) mənalı bir adın bir reallıq hadisəsindən digərinə keçməsi nəticəsində onların oxşarlığına, xüsusiyyətlərinə, funksiyalarına və ümumiliyinə görə yaranır.

Dolayı mənalar məfhumla bilavasitə əlaqəsi olmayan sözlərdə meydana çıxır, lakin ona insan üçün aydın olan müxtəlif assosiasiyalarla yanaşır. obrazlı mənalar obrazlılığı saxlaya bilər: qara fikirlər, qara xəyanət. Bu cür məcazi mənalar dildə sabitləşir: leksik vahidi şərh edərkən lüğətlərdə göstərilir.

Bununla belə, etimoloji təhlil sözün başqa sözlərlə qədim qohumluq bağlarını yaradır, mənasının mənşəyini izah etməyə imkan verir. Məsələn, etimoloji təhlil yağ, ziyafət, pəncərə, bulud sözlərində tarixi kökləri müəyyən etməyə və onların canlı, iç, göz, sürük sözləri ilə əlaqəsini yaratmağa imkan verir.

Sözün çoxmənahlığı

Sözün bir neçə mənə daşıma qabiliyyətinə çoxmənahlıq və ya polisemiya deyilir: Köhnə dost iki yeni dostdan yaxşıdır (köhnə); Köhnə mənzilə baş çəkdik (keçmiş).

Dilin leksik sistemi: İstənilən dilin lüğət tərkibi bir-biri ilə əlaqəli vahidlər sistemidir - leksemalar (sözlər). Bu sistem daxilində söz qrupları fərqləndirilir, müxtəlif meyarlara görə birləşir. "Qohumluq" tematik qrupu: ana, ata, oğul, qız, qardaş, bacı, xala, dayı və s.

Sinonimlər (yun. sinonimos – eyni ad) səs baxımından fərqli, lakin eyni və ya yaxın mənalı sözlərdir: arvad - həyat yoldaşı, asan - sadə. Eyni hadisələri, əşyaları, işarələri, hərəkətləri təyin edərkən bir-biri ilə əlaqəli olan bir neçə sinonim sinonimik sıra əmələ gətirir:

Sinonimlərin əksəriyyəti müəyyən mənada bir-birlərindən fərqlənir:

Sinonimlərin sıralanması çox vaxt gradasiyaya (lat. gradatio - tədricən artım) səbəb olur ki, hər növbəti sinonim əvvəlkinin mənasını gücləndirir (və ya zəiflədir): gülümsəmək, gülmək. Antonimik münasibətlər – semantik qarşıdurma münasibətləri. Antonimlər (yun. anti - qarşı) - əks mənalı eyni

nitq hissəsinin sözləri hesab edilir: həqiqət - yalan, danışmaq - susmaq.

Eyni söz daxilində əks mənalar da inkişaf edə bilər. Bu söz daxili antonimiyadır (polisemantik sözlərin mənalarının antonimiyası) - enantioemiya. Məsələn, borc vermək feli "borc almaq" və ya "borc vermək" mənasında ola bilər.

Omonimlər (yun. homos - eyni, onyma - ad) eyni formaya malik, lakin fərqli mənaları olan sözlərdir.

Dilçilikdə polisemiya: Polisemiya bir sözdə bir-biri ilə əlaqəli bir neçə mənənin olması zamanı ünsiyyəti çətinləşdirən amillərdən biridir. Söz leksik mühitdən (kontekstdən, situasiyadan) asılı olaraq, sanki, özünəməxsus semantikanın müxtəlif tərəflərinə çevrilir. Leksik polisemiya tədqiqatçılar qarşısında bir neçə ciddi nəzəri və praktiki problemlər vardır. Bu çətinliklər izahlı lüğətlər üçün səciyyəvi olan sözün mənalarının və istifadələrinin davamlı qarışıqlığında, sözün mənaları və mənə çalarları arasındakı sərhədlərin qeyri-müəyyənliyində, bir sözün mənalarının sayı məsələsi ilə bağlı daimi fikir ayrılıqlarında yaranır.

Dil öz lüğət tərkibini daima yeni sözlərlə təhciz edir, bu isə əsasən sözdüzəltmə yolu ilə həyata keçirilir. Məhz bununla əlaqədardır ki, digər dil sistemlərindən fərqli olaraq sözdüzəltmə ətrafda baş verən dəyişiklikləri daha dəqiq və dürüst əks etdirir. Koqnitiv dilçilikdə polisemiya problemi mühüm və hələ də tədqiqinə ehtiyac duyulan məsələlərdən biri hesab olunur. Dilin lüğət tərkibinin genişlənməsində çoxmənalı sözlərin əvəzsiz rolu vardır və sözün malik olduğu yaxın mənaları öyrənənlər tərəfindən eyni səviyyədə və tez bir zamanda dərk olunması asan bir proses deyildir. Bildiyimiz kimi polisemiya bir fonoloji formanın bir neçə yaxın mənaya malik olması hadisəsidir. Ənənəvi olaraq, polisemiya ilə bağlı tədqiqat tarixi və leksik semantika daxilində həyata keçirilmiş, yalnız dilin özünə maraq göstərilmiş idrak faktoru kənarında qalmışdır. Bu gün isə polisemiya linqivistikanın və koqnitiv elmlərin araşdırdığı ən

mühüm məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Demək olar ki psixolinqvistlər də ikimənalılığın aradan qalxması üçün kontekstin əhəmiyyətini vurğulamışlar. Araşdırmalar nəticəsində belə qənaətə gəlinmişdir ki, polisemantik hadisələr hər zaman aktual problemlərdən olmuşdur.

Özünü yoxlamaq üçün suallar və tapşırıqlar:

1. *Dilçilikdə leksikologiyanın yeri nədir?*
2. *Leksikologiya daxilində hansı linqvistik istiqamətləri ayırd etmək olar?*
3. *Söz nədir?*
4. *Sözün leksik mənasını dedikdə nə başa düşürsüz?*
5. *Polisemiyanın əsas problemləri hansılardır?*
6. *Sözlərdə leksik mənanın strukturunu müəyyən edin.*

MÖVZU 10

SÖZÜN MƏNA DƏYİŞİKƏNLİYİ

Zaman keçdikcə istənilən dildə sözlərin mənaları dəyişə bilər. Bu zaman ilk növbədə sözün semantik quruluşu dəyişir. Yeni mənalar yaranır, köhnələr itir, aralarındakı əlaqələr dəyişir. Başqa sözlə, leksik mənənin inkişafı baş verir. Nəticədə yeni mənaya malik portativ sözlər meydana çıxır. Sözlərdə məcazi mənaların formalaşması müxtəlif mexanizmlərə əsaslanı bilər. Bir əşya başqa bir əşya ilə eyni adlandırılı bilər. Məsələn, çəngəlləri olan hər cür qurğuları çəngəl adlandırırıq, çünki onlar forma baxımından yemək yediyimiz çəngəllə oxşardılar. Beləliklə, çəngəl sözünün birbaşa mənəsi - yeməxana aləti ilə yanaşı məcazi mənəsi yarandı – dişləri və çıxıntıları olan müxtəlif qurğular. Bu cür sözlər metafor adlanır.

Metafora - kifayət qədər mürəkkəb və mühüm məcazlardandır. Bu məcaz növü dünyanı dərk etmə aktıdır. Metaforalar ritorik fiqurların yaranmasında həlledici rol oynayır. “Metafora” termini yunan mənəşəli olub, metaphora - köçürmə, köçürülmə deməkdir. Bu, sözün ilkin mənəsidir. Geniş mənada metafora nitqin mexanizmini ehtiva edir.

Metafora məcazın mənəli nitq vahididir. Metaforanın əmələ gəlməsi təfəkkürün müxtəlif əşya və hadisələr arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqələri dərk etmə bacarığı ilə bağlı bir hadisədir. Bir əşya və hadisənin adı digərinin adı kimi istifadə olunur. Deməli, metaforanın yaranması bu və ya başqa predmet və ya hadisə adının oxşarlıq, müqayisə assosiasiyası nəticəsində digərinin üzərinə keçirilərək işlənməsi ilə əlaqədardır. Dil üçün bu, olduqca optimal bir hadisədir. Ona görə ki mövcudluğunun predmet və hadisələri dildə olan söz resurslarından daha çoxdur. Metaforik məcazlaşma nəticəsində formalaşan mənə variantları isə bu obyektlərin adı kimi istifadə oluna bilər.

Metaforanın yayılmasını göstərən əsas deyətik sözlərin məcazlaşması (metaforikləşməsi) zamanı fəza məcazları dəqiq

surətdə fərqlənir, onlar qarşılaşma əsasında müəyyənləşir. Metafora siyasi mətnə - diskursda obrazlı sistem yaradır.

Ümumiyyətlə, metafora siyasi dildə də işlənir, bu baxımdan siyasi diskursda metaforlaşmanın rolu böyükdür. Siyasi diskursda metafora effektiv təsir vasitəsidir. Hiss və duyğular bu yolla da ifadə olunur. Buna arqumentasiya kömək edir. Nəhayət, metafora diskursda təsiretmə mexanizmidir. Tipik və əsas metafora son dərəcə praktik vasitədir. Metafora bütün sahələrdə təsvir və izah vasitəsi kimi çıxış edə bilər. Psixoterapevtik söhbətlərdə, aviaxəttin pilotları arasındakı danışıqlarda, mərasimlərdə, proqramlaşdırma dillərində, bədii üslubda, həmçinin kvant mexanikasında öz tətbiqini tapa bilər. Metafora harada istifadə olunursa olunsun, o həmişə insan hərəkətini, fəaliyyətini, biliklərini, dilini başa düşməyi fəallaşdırır və zənginləşdirir. Metaforanın hər yerdə işlənməsi onun müxtəlif diskurslara aid ola bildiyini təsdiq edən başlıca faktordur. Məhz bu əlamət metafora və metaforlaşmanın diskursiv aspektdən öyrənilməsinə aktuallaşdırır.

Metaforlaşma daima obrazlılığa meyil göstərən insan təfəkkürünün malıdır, dilin kateqoriyalarından biridir. Metaforlaşma nəticəsində sözün keçid mənaları, leksik əhatəsi təyin olunur. Sözləri müxtəlif şəkildə mənalandırma halları obyektiv aləmin bu və ya digər hadisəsinə, obrazların xarakterinə, düşüncə və təfəkkür tərzinə uyğun tarazlaşır. Məsələn, “yalançı dünya” ifadəsində olduğu kimi.

Tədqiqatlar göstərir ki, metaforlaşma hadisəsinin dildəki rolu ən çox diskursla bağlı meydana çıxır. Mövzunun aktuallığını şərtləndirən bir sıra səbəblər mövcuddur. Metaforikləşmə hadisəsinin diskurs və diskurs vahidləri səviyyəsində öyrənilməsi mətnin informativlik, koheziya, koherentlik, implikativlik, eksplikativlik, integrativlik və modallıq əlamətlərinin nəzərə alınmasının lazımlılığını sübut edir.

Dildə bir də metonimiyalar mövcuddur. Bir əşyanın adı digərinə keçə bilər. Metonimiyaya auditoriya sözü nümunə ola bilər. Bu söz həm mühazirə otağı (birbaşa məna), həm də bu otaqdakı dinləyicilər (məcazi məna) mənasını verir. Kağız sözü həm insanların üzərində yazdıqları materialı (birbaşa məna), həm də bu materialın üzərində yazılmış sənədi (obrazlı) ifadə edir. Müqayisə edin: ağ kağız və vacib kağız.

Məsələn, əl sözü birbaşa məna ilə yanaşı (insanın iki yuxarı üzvündən biri) məcazi məna da daşıyır (kömək, himayə etmək).

Sözdə məcazi mənaların inkişafı nəticəsində sözlərin məna genişlənməsi və daralması prosesi müşahidə edilə bilər. Məsələn, ox atmaq, daş atmaq və s. atmaq felinin mənasının genişlənməsinə səbəb olmuşdur.

Bəzən elə olur ki, ilkin məna tamam unudulur və onun yerini vaxtilə ondan əmələ gələn başqa bir söz tutur. Bu cür inkişaf nəticəsində sözün daxili forması gizlənə və ya məhv ola bilər.

Dildə eyni morfemli başqa sözlər saxlandıqca söz öz daxili formasını saxlaya bilər. Belə sözlər dildən çıxıb unudulanda bu morfemi ehtiva edən yeganə sağ qalmış sözün daxili formasını bərpa etmək asan deyildir. Çox vaxt bir sözün daxili formasının bərpası təkcə tarixi leksikologiya deyil, həm də tarixi fonetika və tarixi morfologiya sahəsində də xüsusi bilik tələb edir və ona görə də bu işi adətən etimoloqlar edir.

Deməli, dilin inkişafı zamanı sözlər müxtəlif səbəblərdən dəyişir. Eyni zamanda, dildə yeni sözlər meydana çıxır, yəni dilin lüğət tərkibi daim dəyişir və bütün dillərdə bu dəyişiklik müəyyən qanunauyğunluqlarla, müəyyən proseslərlə xarakterizə olunur.

Dilin lüğət tərkibinin dəyişilməsi yolları

Dilin lüğət tərkibinin dəyişilməsi iki proseslə xarakterizə olunur. Bir tərəfdən dil yeni sözlərlə - neologizmlərlə

zənginləşir, cəmiyyətin ehtiyaclarına cavab verməyən köhnə sözlər – arxaizmlər sıradan çıxır və yerlərini yeni sözlərə verir. Kəmiyyət baxımından birinci proses üstünlük təşkil edir, bəzən də köhnəlmiş sözlər dili tamamilə tərk etmir, passiv ehtiyata keçirlər. Ona görə də cəmiyyətin inkişafı ilə bütövlükdə dilin lüğət tərkibi artır.

Dilin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsinin dörd əsas yolu vardır:

1. Bir sözdən yeni mənalı sözün əmələ gəlməsi;
 2. Yeni meydana gəlmiş sözlər;
 3. Başqa dillərdən götürülmüş sözlər;
 4. Xarici dillərdən hərfi tərcümə ilə yaranmış yeni sözlər.
- Onların hər birini daha ətraflı nəzərdən keçirək:

Yeni sözlərin düzəldilməsi. Bəzən bunlara törəmə sözlər də deyilir. Bir leksik vahidin digərindən əmələ gəlməsi prosesidir. Bu formalaşmanın necə həyata keçirildiyindən asılı olaraq, söz əmələ gəlməsinin bir neçə yolu vardır.

Affiksasiya - kök və ya gövdəyə söz affikslər əlavə etməklə yeni sözlər yaratmaq üsuludur. Məsələn, reklam sözün kökü və -çı şəkilçisi əsasında reklamçı sözü yaranıb, reklam yaradan şəxs mənasındadır. Eyni sözyaratma modeli digər nümunələrdə də işlədilir, məsələn, karikaturaçı, stilist və s. Bu üsul dünyanın bir çox dillərində geniş şəkildə istifadə olunur. Bu gün neologizm olmayan bir çox sözlər bir zamanlar affiksasiyanın köməyi ilə yaradılmışdır.

Sözbirləşmə - bu üsuldan yeni sözlər yaratmaq üçün geniş istifadə olunur. İki və ya daha çox kök morfemi birləşdirərək yeni sözlərin əmələ gəlməsi kimi başa düşülür. Məsələn, telekomanda (uzaqdan idarəetmə), radioactivité (radioaktivlik) - fransızca, longbeard (qoca kişi) - ingiliscə, wildfunk (televiziya) - almanca və s.

Konversiya - söz əmələ gəlməsinin növbəti yolu konversiyadır, yəni bir nitq hissəsindəki sözün digər nitq

hissəsindəki sözə keçərək mənasını dəyişməsi prosesi. Məsələn, alman dilində leben (yaşamaq) və das Lebep (həyat), klarrep (əl çalmaq) və das Klarrep (əl çalma); fransız dilində boire (içmək) və le boire (içki); ingilis dilində fine (cərimə) və to fine (cərimələmək). Bəzən konversiya termini dar mənada başa düşülür: yalnız feillərdən isimlərin və isimlərdən feillərin formalaşması kimi. Məsələn, ingilis dilində a jump (oppanma) və to jump (oppanmaq), a water (su), to water (sulamaq). Bu konversiya üsulundan demək olar ki, əsasən morfoloji sistemi zəif olan dillərdə, isim və feillərin öz orijinal formasında işləndiyi dillərdə istifadə olunur. Məsələn, ingilis dilində bu söz əmələ gətirmə üsulu son dərəcə geniş istifadə olunur.

İxtisarlar – abreviaturların hesabına yeni sözlərin yaranması. Məsələn, EHM (elektron hesablayıcı maşınlar), NUO (naməlum uçan obyekt), BDT (Böyük Dram Teatrı), ATM (ali təhsil müəssisəsi) və s.

Sözlərin məna dəyişimi: Dildə yeni sözlər təkcə yeni maddi qabıqların yaranması nəticəsində deyil, həm mövcud sözlərin mənalılarının tamamilə dəyişməsi nəticəsində də yarana bilər. Burada məsələ mövcud sözün yeni leksik-semantik variantının meydana çıxmasında deyil, əvvəlki mənanın tamamilə itməsində və onun yerinin yenisi ilə əvəz olunmasındadır. Belə bir proses yenidən məna dəyişimi adlanır.

Başqa dildən alınma sözlər. Dilin lüğət tərkibini başqa dillərdən sözlər götürməklə də doldurmaq olar. Eyni söz başqa dillərdən müxtəlif yollarla alınma bilər və nəticədə həmin söz dildə bir neçə fərqli söz kimi görünə bilər. Belə sözlərə etimoloji dubletlər deyilir. Müxtəlif vasitəçi dillər vasitəsilə alınma sözlərin parlaq nümunəsi kimi rus dilindəki рубка, шубка sözlərini misal göstərmək olar. İtalyan, polyak, yunan və alman dillərindən keçərək və hər birində bir az fərqli səs əldə edərək nəticədə rus dilinə keçmiş sözlərdir. Bu sözlərin mənşəyi isə ərəb dilindəki jubba sözüdür. Bir söz dildən-dilə keçərək bir neçə fərqli məqsədlərlə istifadə olunan və iki fərqli sözlə ifadə

olunan əşya adlarına çevrilmişdir.

Sözlərin dilə necə daxil olmasından asılı olaraq onlar orada müxtəlif şəkildə kök salır, müxtəlif yollarla mənimsənilirlər.

Özünü yoxlamaq üçün suallar və tapşırıqlar:

1. *Sözlərdə mənə dəyişimi necə baş verir?*
2. *Sözlərdə mənə genişlənməsi prosesi necə baş verir?*
3. *Dilin söz ehtiyatı necə dəyişir?*
4. *Arxaizimlər hansı sözlərdir?*
5. *Söz ehtiyatını zənginləşdirməyin əsas yolları hansılardır?*
6. *Başqa dildən alınma yolu ilə dilin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsi prosesinə nümunələr göstərin.*

MÖVZU 11

FRAZEOLÖGIYA VƏ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏR

Frazeologiya leksikologiyanın dilin müasir və tarixi inkişafında frazeoloji tərkibini öyrənən bir sahəsidir. Eyni termin müəyyən bir dilin frazeoloji vahidlərinin toplusunu ifadə edir. Frazeologiya müstəqil dilçiliyin bir qolu kimi XX əsrin 40-cı illərində formalaşmışdır.

Potebni, İ.İ. Sreznevski, A.A. Şahmatova, F.F. Fortunatova, isveçrəli dilçi Ç.Balli və rus dilçi akademik V.V. Vinqradov bu elm sahəsi ilə məşğul olan dilçilərdəndirlər.

Frazeologizmlər mənə bütövlüyü ilə səciyyəolənən sözlər qrupuna daxil olan sözlər və birləşmələrdir. Məsələn, barmağa dolmaq, başa düşmək, yola salmaq və s.

Frazeologizmlər semantik və funksional baxımdan mənalı sözə ekvivalentdirlər, yəni söz kimi anlayış ifadə edirlər, obyekt və ya hadisəni təyin edirlər, nitqin qurulmasında iştirak edirlər. Frazeoloji vahidin formal artikulyasiyası ilə onun ifadə etdiyi mənanın birləşməsi arasındakı uyğunsuzluq frazeoloji ifadənin davamlılığına gətirib çıxarır. Frazeoloji vahidlə adi ifadə arasındakı əsas fərq ondan ibarətdir ki, adi ifadəni əmələ gətirən sözlərin hər biri ayrılıqda sərbəst bir mənə kəsb edirlər; məsələn, bıçağı itiləmək (bıçaq və itiləmək).

Frazeoloji vahidlərin təsnifatı

Frazeologizmlər quruluşuna və semantikasına görə heterojendirlər. Onların onlarla və daha çox meyarları fərqləndirilir: frazeoloji vahiddə fərdi mənasını itirmiş köhnəlmiş komponentin olması və ya olmaması; frazeologizmin daxili formasının itirilməsi və ya mənə üçün səbəbin olmaması; frazeoloji vahidin bütün komponentlərinin qrammatik formasının sabitliyi və ya dəyişməzliyi; frazeoloji vahidin sintaktik transformasiyasının mümkünsüzlüyü.

Frazeologizmlərin əsas növləri

Frazeoloji birləşmələrə bəzən idiomlar (yunanca idioma – özünəməxsus ifadə) deyilir. İdiomlar frazeoloji vahidi sözbəsöz başa düşməyə imkan vermir, çünki onun tərkib hissələrindən biri müasir söz istifadəsindən mütləq şəkildə çıxmışdır. Çox vaxt frazeoloji birləşmələrdə arxaik qrammatik formalar olur. Frazeoloji birləşmələrin etimoloji təhlili onların mənalarının motivini aşkar etməyə imkan verir.

Frazeoloji vahidlərin təsnifatı onların konkret dildə mənşəyinə görə də aparılır. Onların bir dildən digərinə tərcüməsi olduqca çətindir, çünki frazeoloji vahidlər, bir qayda olaraq, sözbəsöz tərcümə edilmir, lakin onlar üçün məna baxımından uyğun olan frazeoloji vahid seçilir. Deməli, almanca Schön d(a)ran sein ifadəsi hərfi mənada gözəl olmaq deməkdir. Fransızca tête -à- tête - baş-baş frazeoloji vahidi rus dilində göz-gözə ifadəsinə uyğun gəlir, ingilis dilində isə üz-üzə kimi səslənir.

Beləliklə, frazeoloji vahidlər dünyanın obrazlı əks etdirilməsi vasitəsi kimi çıxış edir, müxtəlif dövr və nəsil xalqlarının mifoloji, dini, etik fikirlərini mənimsəyir. Dilin frazeoloji tərkibi xalq mədəniyyətinin bilavasitə tərkib hissəsidir, onun mənəvi quruluşunun xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Yerində işlənən frazeoloji vahidlər dili canlandırır və onu bəzəyir.

Frazeoloji konsept tipləri kontekstdə representasiya olunanda müxtəlif mövqələrdə işlənir. Bu mövqələrdə onun denotativ mənaları ontoloji planda səciyyələnir. Denotativ məna leksik və frazeoloji vahidlərin ifadə etdiyi əşya, predmet, şəxs və s. frazeoloji vahidin denotasiyası, onun digər köməkçi məfhumu mənasının məzmunudur, yəni sabit birləşmələrin məzmun nüansları (incəlikləri) və çalarları frazeoloji vahidin birbaşa məfhumu mənası mətndə nəzərdə tutulur.

Denotasiya konnotasiyaya qarşıdır. Məsələn, “gecə qara, cücə qara” frazeologizmində “gecə” sözünün denotasiyası

günəşin çıxmasından batmasına qədərki vaxtı əhatə edir. “Gecə” sözünün konnotativ mənası tənha, romantik, qaranlıq anlayışlarını əhatə edir: *Gecə mənə dar gəlir*;

All cats are grey in the night (one can do an unseemly affair very late at night).

Yaxud: *a streetwalken – gecə kəpənəyi (əxlaqsız qadın), glad rags (gecə qiyafəti, ən yaxşı paltar) və s.*

Frazeologiyanın koqnitiv prosesdə iştirakı dilin inkişafında labüdləşir. Belə ki, frazeoloji vahidlər dildə “ayrıca formalaşan” sərbəst dil vahidlərindəndir. Bunlar emosional-ekspressiv xarakterə malikdir. Frazeologizmlərin başlıca xüsusiyyəti, əsas ölçüsü məna bütövlüyüdür. Hər bir komponentin mənası ayrıca hesaba alınmır, tam forma özü bir mühüm mənaya bürünür. Məna “emosional rənglə” seçilir. Məs.: to disgrace oneself – özünü abırdan salmaq (özünü biabır etmək); to be unduly familiar (to be free and easy- özünü açıq-saçıq aparmaq (tərbiyəsizlik nümayiş etdirmək); to behave oneself as a baby- özünü bəbə kimi aparmaq (uşaq kimi ağılsızlıq etmək).

Frazeoloji konseptlər – düşüncə mənzərəsi, tablosu, sxemlər, sxematik şəkillər, freym və ssenarilər universal səciyyə kəsb edir. Bunlar müxtəlif kontekstual mövqedə ifadə olunur. İfadə planında frazeoloji konseptin tipləri təyin olunur.

Kontekst – söz mühitidir. Həmin mühitdə leksik-frazeologiya və kontekst birliyi yaranır. Kontekst, sözün düşdüyü mühit ona dəqiq məna verir. Kontekstdə söz müəyyən məna daşıyır. Kontekst sözün çoxmənalılığını aradan qaldıraraq, hər dəfə onu yalnız bir istiqamətə yönəldir. Kontekst və frazeoloji reprezentasiya arasında yeni münasibətlər formalaşır.

Frazeoloji vahidlər dilin relevant informativliyindən ibarətdir. Frazeoloji konsept tiplərində verballaşma vasitələri nəzərdə tutulur.

Frazeoloji konsept tipləri təfəkkür şəkli, sxem, freym və ssenarilərə bölünür.

Frazeoloji konsept tipləri – sxem, şəkil, freym və ssenari dilin frazeoloji vasitələri ilə ifadə olunur.

Məsələn, freym-konsept: muzey – tarix, incəsənət abidələrini, elmi-təbii eksponatları toplayıb mühafizə və nümayiş etdirən müəssisə.

Sxem-konsept: yol – gediş-gəliş və nəqliyyatın hərəkəti üçün zolaq şəklinə ayrılmış yer; istiqamət, yön; dünyagörüşü, əqidə (başqa yolun adamı), axır (son) yol-ölüm, gözləri yol çəkmək, öz yolu ilə və s., ayaqqabı- onun hipronimləri: qaloş, çəkmə, tufli, botinka, sapoq və s.

Məntiqi-konstruent konsept: metal – istiliyi və elektriki yaxşı keçirmə qabiliyyətinə malik olan, döyülüb yastılana bilən, spesifik parıtısı olan bəsit kimyəvi maddə (yaxud ərinti): hiperonimləri: mis, nikel, dəmir, çuqun, gümüş, platin və s.; meyvə – bəzi ağacların, kolların yeməli, şirəli məhsulu, onun hiperonimləri: alma, armud, cır, kol; məhsul, bəhər, nəticə (zəhmətin meyvəsi, eşqin meyvəsidir hər yeni dastan (S.Vurğun), insan xəyalının meyvəsi və s.)

Frazeoloji vahidlər də milli-mədəni dərkətməni yüksək biçimdə əks etdirmək gücünə malikdir.

Obraz, ideya və simvol, həmçinin mədəniyyət konsepti. Mədəniyyət konseptinin dilçilər tərəfindən bir sıra tipləri müəyyənləşdirilmişdir: sosial-mədəni kateqoriya (azadlıq, əmək), milli mədəni kateqoriyalar (iradə, arzu, azadlıq, müstəqillik, tale, istək, bəxt, can, ruh); etik kateqoriyaların frazeoloji vahidlərlə ifadəsi: borc altında qalmaq-borca düşmək, doğruluq, həqiqət və s.

Mifoloji kateqoriyaların frazeoloji vahidlərlə ifadəsi: mələk donuna gimək, pəri, cin atına minmək, damdabaca.

Milli-mədəni kateqoriyaların frazeoloji vahidlərlə ifadəsi: iradə göstərmək, müstəqillik qazanmaq-müstəqillik əldə etmək və s.

Fate, fortune, destiny, tale konseptinin frazeologizmlərlə ifadəsi: ərəb mənşəli bu konsept həm ingilis, həm də azərbaycan

dilində bir sıra frazeologizmlərlə öz təzahürünü tapır: the destiny, fortune of nations decide the fate of peace – sülhün taleyini həll etmək; to be a plaything of destiny – taleyin əlində oynacaq olmaq, taleyindən şikayət etmək, taleyə boyun əymək (bəxt, qismət mənasında), taleyinin necə olacağını fikir edib ağlamaq (müqəddərat, gələcək, iqbal mənasında), tale ulduz-bəxt ulduzu, taleyi gətirmək (açılmaq), taleyi gülmək (gülməmək, üzünə gülmək)- bəxti gətirmək, işi düz gətirmək, tale (taleyi) üz çevirmək-uğursuzluğa uğramaq, işi bəd gətirmək, həyatında çətin və ağır dövr başlamaq, taleyindən (taleyə) küsmək- öz bəxtindən küsmək, təqsir özündə olmaq, taleyini kiməsə bağlamaq, gələcəyini, müqəddəratını birinə və ya bir şeyə, hadisəyə bağlamaq - özünü bir şeyə həsr etmək, taleyini kor qoymaq - təqsir özündə olmaq, öz təqsiri üzündən müvəffəqiyyətsizliyə uğramaq və s.

Özünü yoxlamaq üçün suallar və tapşırıqlar:

1. *Frazeologiya nədir?*
2. *Frazeologiyanın mənbələri nələrdir?*
3. *Frazeoloji vahidlər və ifadələr bir-birindən nə ilə fərqlənir?*
4. *Frazeoloji birləşmələrin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirin.*
5. *Frazeologiya ilə bağlı tədqiqatlara mühüm töhfələr vermiş dilçilərin adlarını sadalayın.*

MÖVZU 12

LEKSİKOQRAFIYA LEKSİKOLOGİYANIN BİR QOLU KİMİ

Leksikoqrafiya (qr. leksikon - lüğət, qrafo - yazı) lüğətlər və onların tərtibatı haqda elmdir.

Leksikoqrafiya leksikologiyanın praktiki bir sahəsidir, çünki lüğətin sistemli təsviri müxtəlif növ lüğətlərdə ən aydın şəkildə bu sahədə təcəssüm olunur. Leksikoqrafiya həm də nəzəri sahədir, lüğətlərin mövzusunı tərtib etmək və onun üsulları və s. bu sahənin işidir.

Lüğətlər linqvistik və ensiklopedik lüğətlərə bölünürlər.

Ensiklopedik lüğətlər və ya ensiklopediyalar elmi anlayışları açıqlayır, cisim və hadisələr haqqında məlumat verir. Ensiklopedik lüğətlər və ya ensiklopediyalar universal və xüsusi və ya sahəli ensiklopediyalara bölünürlər. Universal ensiklopediyalar cəmiyyətin bütün sahələrində və elmin müxtəlif sahələrində (məsələn, Böyük Sovet Ensiklopediyası) sistemləşdirilmiş biliklər verir. Xüsusi və ya sahəli ensiklopediyalar müəyyən elm, texnologiya, istehsal və ya mədəniyyət sahəsindən (tibbi, fəlsəfə, fizika, biologiya, memarlıq, musiqi ensiklopediyası və s.) sistemləşdirilmiş biliklər toplusunu ehtiva edir.

Linqvistik lüğətlər sözlərin mənası, işlənməsi, qrammatik xüsusiyyətləri, morfemik tərkibi, üslub mənsubiyyəti, orfoepik normaları və s. ilə təsvir olunur. Linqvistik lüğətlər birdilli və ikidilli və ya çoxdilli lüğətlərə bölünür. Monolinqual (birdilli) lüğətlərdə bir dilin sözləri, məlumatın təqdim olunduğu dil haqqında məlumatlar var. İki və ya çoxdilli lüğətlər və ya tərcümə lüğətləri bir dildən sözləri və onların başqa dilə və ya dillərə tərcüməsini ehtiva edir.

Lüğətin həcmindən, materialın seçilməsi prinsiplərindən və onun xüsusiyyətlərindən asılı olaraq izahlı lüğətlər iri və ya

tam, kiçik və ya qısa olaraq fərqləndirilir. Tam izahlı lüğətlər, ədəbi dilin bütün janrlarını əhatə edir, ona görə də onlara tezauri də deyilir. Qısa izahlı lüğətlər yalnız nitqdə ən fəal sözləri, eləcə də dilin lüğət tərkibinin bəzi tematik qruplarını, ərazi və sosial cəhətdən məhdud sözləri şərh edir. Lüğətlərin aşağıdakı növlərini səciyyələndirmək olar:

Tarixi lüğətlər - müəyyən bir dilin sözlərinin tarixi ilə bağlı məlumatları ehtiva edir, adətən yazılı abidələr vasitəsilə izlənilir;

Etimoloji lüğətlər - sözlərin qədim mənalarını ehtiva edir;

Qrammatik lüğətlər - bir sözün qrammatik xüsusiyyətlərini, o cümlədən onun formasını ehtiva edir;

Orfoqrafiya lüğətləri - sözlərin normativ yazılışını ehtiva edir;

Orfoepik lüğətlər – sözlərdəki tələffüzü və düzgün vurğunu ehtiva edir;

Sinonim lüğətlər – sinonim sözləri özündə cəmləşdirir;

Antonim lüğətlər – antonim sözləri özündə cəmləşdirir;

Frazeoloji lüğətlər - bu və ya digər dilin frazeoloji birləşmələrini ehtiva edir;

Terminoloji lüğətlər – fərqli sahələrin terminlərini özündə cəmləşdirir.

Özünü yoxlamaq üçün suallar və tapşırıqlar:

- 1) *"Leksikoqrafiya" nəyi öyrənir?*
- 2) *Lüğət nədir?*
- 3) *Lüğətlərin əsas növləri hansılardır?*
- 4) *Xüsusi ilə ümumi ensiklopediyanın fərqi nədir?*
- 5) *Lüğətlərin əsas funksiyası nədir?*

MÖVZU 13 QRAMMATİKA

Qrammatika dilin quruluşunu, yəni morfoloji kateqoriyaları və formalar sistemini, sintaktik kateqoriyaları və konstruksiyaları, söz əmələ gəlmə üsullarını öyrənən dilçiliyin bir sahəsidir. Qrammatikanın belə bir sistemi, onun çoxsəviyyəli təşkilini, kateqoriyalarını və bir- biri ilə əlaqəsini öyrənən dilçiliyin bir sahəsi kimi formalaşdırır. “Qrammatika” termini bəzən ayrı-ayrı qrammatik kateqoriyaların və ya ləksiko-qrammatik çoxluqların funksiyalarını ifadə etmək üçün də istifadə olunur. Dilin qrammatik quruluşu tarixi kateqoriyadır, o, daimi hərəkət və inkişaf vəziyyətindədir və dilin inkişafının ümumi qanunlarına tabedir. Tarixinin hər bir mərhələsində dilin qrammatik quruluşu kifayət qədər mükəmməldir və öz tarixi məqsədinə cavab verən ana dili istifadəçilərinin fikirlərini formalaşdırmağa və ifadə etməyə xidmət edir. İnkişafının müəyyən məqamında dilin qrammatik quruluşu, bir tərəfdən, sərt və möhkəm qanunlara uyğun qurulmuş sabit sistemdir; digər tərəfdən, bu sistem daimi və aktiv fəaliyyət vəziyyətindədir, sonsuz sayda fərdi, konkret söz və deyimləri təşkil etmək üçün vasitələri bizə təqdim edir.

Dilçilikdə nəzəri və praktik qrammatika:

Nəzəri qrammatikanın məqsədləri ünsiyyət prosesində həqiqətən nəyin istifadə edildiyini aşkar etməkdir: (dil vahidləri nədir, bu vahidlərin forması nədir və bu formalar hansı mənaları ifadə edir?) Nəzəri qrammatika qrammatik məna, qrammatik forma və qrammatik kateqoriya məsələləri ilə məşğul olur.

Praktik qrammatika cümlədə sözlərin dəyişdirilməsi və sözləri birləşdirən qaydalar sistemi kimi müəyyən edilir.

Beləliklə, qrammatika iki hissəyə bölünür: morfolojiya (sözlərin dəyişdirilməsi qaydaları) və sintaksis (cümlədəki sözlərin birləşdirilməsi qaydaları).

Son nəticədə bütün dil vasitələri eyni məqsədə- mənalı ünsiyyətin həyata keçirilməsinə xidmət edir. Dil sisteminin fəaliyyətində morfolojiya və sintaksis qaydaları bir-birləri ilə əlaqəlidir.

Sözün qrammatik mənası: Söz qrammatikanın əsas vahidlərindən biridir. Söz öz səs materiyasını və mənalarını - leksik və qrammatik mənalarını birləşdirir.

Qrammatik məna - bir sıra sözlərə, söz formalarına və sintaktik konstruksiyalara xas olan, dildə öz müntəzəm (standart) ifadəsini tapan ümumiləşmiş, mücərrəd mənadır. Leksik məna hər bir söz üçün fərdi, qrammatik məna isə müxtəlif leksik məna daşıyan bütün sözlər qrupu üçün xarakterikdir. Sözün bütün formalarında leksik mənası eyni qalır, qrammatik mənası isə dəyişir.

Qrammatik forma - qrammatik mənaları ifadə edən vasitələr. Qrammatik forma sözün qrammatik mənasının öz müntəzəm (standart) ifadəsini tapdığı formasıdır. Qrammatik forma daxilində qrammatik mənaları ifadə edən vasitələr xüsusi qrammatik göstəricilərdir (formal göstəricilər). Qrammatik göstəricilər şərti olaraq qrammatik yollar, qrammatik mənaların ifadə vasitələri adlandırılı bilən növlərə birləşdirilə bilər.

Reduplikasiya (təkrar) qrammatik məna ifadə etmək üçün sözün hissələrinin tam və ya qismən təkrarlanmasından ibarətdir.

Belə ki, malay dilində orang - “adam”, orang-orang – “insanlar” deməkdir.

Qrammatik kateqoriya anlayışı qrammatik məna anlayışı ilə sıx bağlıdır. Bu baxımdan hər hansı qrammatik kateqoriya iki və ya daha çox qrammatik mənaların birliyidir.

Qrammatika qrammatik kateqoriyanın tərkib hissəsidir ki, bu da öz mənasında ümumi anlayış kimi qrammatik kateqoriyaya münasibətdə konkret anlayışdır. Qrammatik kateqoriya bir-birinə zidd olan qrammalar sistemidir. Qrammatika qrammatik kateqoriya kimi məna və onun ifadə

üsullarının vəhdətidir.

Qrammatik kateqoriyanın strukturunda qrammatik kateqoriyanı təşkil edən bir-birinə zidd olan qrammatik formalar silsiləsi qrammatikadır. Dünya dilləri qrammatik kateqoriyaların sayına və tərkibinə görə fərqlənir. Hər bir dil özünəməxsus qrammatik kateqoriyaları, qrammatiksı və qrammatik üsulları ilə xarakterizə olunur. Dillərin qrammatik quruluşunu müqayisə edərkən aşağıdakı meyarlar nəzərə alınmalıdır:

- müvafiq qrammatik kateqoriyanın olması və ya olmaması;

- qrammatik kateqoriyanın sayı; - verilmiş qrammatik kateqoriyanın qrammatik mənalarının ifadə üsulları;

Dilin qrammatik quruluşu onun bütün səviyyələrində dil vahidlərinin fəaliyyəti üçün qaydalar toplusu kimi anlaşılır. Adətən bir sözün bir neçə qrammatik mənası olur. Qrammatik mənalar dildə öz morfoloji və ya sintaktik ifadəsini tapır. Sözün morfoloji mənasını ifadə etmək sözün formasına, onun qurulma xüsusiyyətlərinə, ayrı-ayrı hissələrinə, məsələn, sonluqlara görə həyata keçirilir. Sintaktik mənasını ifadə etmək isə cümlədəki sözlərin sırası, intonasiya, bütün cümlə və ya cümləyə xidmət edən köməkçi sözlərə görə həyata keçirilir.

Leksik mənalardan fərqli olaraq qrammatik mənaların özəlliyi ondadır ki, onlar bilavasitə nitqlə ifadə olunurlar. Lakin vahid ifadənin yaradılmasında qrammatik mənalar leksik mənalarından az rol oynamır.

Morfologiya və onun əsas anlayışları

Morfologiya dildəki sözləri (morfemləri) tədqiq edən bir sahədir. Morfemlərin tədqiqi bütünlüklə morfologiyanın səlahiyyətindədir. Morfologiyada əsas diqqət sözə və onun morfoloji quruluşuna yönəldilir, morfemi ən sadə mənalı vahid kimi, sözü isə daha mürəkkəb bir vahid kimi analiz edir. Morfologiyadan fərqli olaraq sintaksisin payı sözdən daha mürəkkəb vahidlərin, yəni sözüstü vahidlərin öyrənilməsini təşkil edir.

Morfemlərin növləri: Morfologiyada nəzərdən keçirilən əsas anlayışlardan biri dilin elementar vahidini təmsil edən morfemdir. Müasir dilçilikdə “morfem” anlayışı xeyli genişlənmişdir. Morfemlər:

Seqment morfemlər. Seqment morfemlər iki böyük sinfə ayrılırlar: 1) köklər; 2) müxtəlif affikslər.

Affiks (lat. affixum - “qoşulmuş”) deməkdir. Bu iki morfem sinfi, ilk növbədə, təbiətinə görə bir-birinə ziddir.

Affikslər özlüyündə müstəqil leksik məna daşıyırlar.

Təkrar morfemlər. Morfemlərin bu özünəməxsus növü sözlər daxilində müəyyən seqmentlərin təkrarlanması və hətta bütün söz formalarının təkrarlanması kimi başa düşülür. Müəyyən dil vahidlərini səciyyələndirən müntəzəm, sistemli şəkildə tətbiq olunan təkrara reduplikasiya deyilir (lat. yenidən - təkrar , təkrarlama - ikiqat). Nümunələr:

heca və ya samit təkrarı: woof-woof (ingiliscə), qu-qu , dinq-dinq, ha-ha-ha, və s.;

Qeyri-seqment morfemlər. Birinci növ qeyri-seqment morfemlər sıfır morfemlərdir. Bunlar formal olaraq ifadə olunmayan, lakin bu və ya digər qrammatik məzmunu malik morfemlərdir. İkinci növ qeyri-seqment morfemlər supraseqmental morfemlərdir. Bu morfemlərin ifadə forması fərdi seqmental ifadə forması ilə üst-üstə düşür.

Nitq hissələri

Son iki əsrdə nitq hissələri problemi dilçilər arasında qızğın müzakirə mövzusu olmuşdur.

Bu və ya digər nitq hissəsinin sözlərini xarakterizə edən qrammatik kateqoriyalar müxtəlif dillərdə üst-üstə düşmür və ya tam üst-üstə düşmür, lakin hər halda bu söz sinfinin ümumi qrammatik mənası ilə müəyyən edilir.

Əlbəttə ki, ən mühüm nitq hissələrinin qrammatik mənası bir çox dillər üçün ümumi olduğu halda, bu nitq hissələrinin müəyyən kateqoriyaları hər bir dil üçün spesifik olur.

Əsas nitq hissələri: isim, sifət, feil, zərf, say, əvəzlik. İsim: İsim “obyektivliyin” qrammatik mənasını ifadə edir. İsimlərin tarixi özəyi obyektlərin adlarından (nizə, daş, heyvanların, insanların, maddələrin adları və s.) formalaşmışdır. Sonra daha mücərrəd, “qeyri-maddi” mənalara işlənmiş isimlər – zaman (gün, il) adları, mücərrədləşən hərəkət adları və hallar (qaçış, öyrənmə, böyümə), münasibətlər (əlaqə, asılılıq) və s. formalaşmışdır.

Cümlədəki isimlə başqa sözlər arasındakı əlaqəni müəyyən şəkildə əks etdirən real predmetlər, hərəkətlər və s. birincisi say kateqoriyası, ikincisi affiksasiya, təkrarlanma ilə ifadə olunur. Say kateqoriyasının məzmununu insan şüurunun və dil formalarının əks etdirdiyi kəmiyyət münasibətləri təşkil edir.

Sifət: Sifət predmetin, əşyanın keyfiyyətini, əlamətini və xüsusiyyətini ifadə edir. Sifətlərlə işarələnən əlamətlər intensivliyə görə dəyişə bilər, bunu da sifətin dərəcələri müəyyən edir.

Feil: Feil hərəkətin qrammatik mənasını ifadə edir. Feil zamanlara görə dəyişmə xüsusiyyətinə malikdir.

Özünü yixləməq üçün suallar və tapşırıqlar:

- 1) *"Qrammatika" nədir?*
- 2) *Qrammatikanın əsas bölmələri hansılardır?*
- 3) *Morfem nədir?*
- 4) *Morfologiya nəyi öyrənir?*
- 5) *İsmin hansı qrammatik kateqoriyaları vardır?*
- 6) *Sifətin hansı qrammatik kateqoriyaları vardır?*
- 7) *Feil nəyi ifadə edir?*

MÖVZU 14 SİNTAKSİS

Sintaksis dilçiliyin təkrarlana bilən dil vahidləri ilə deyil, hər bir fərdi nitq aktında yenidən qurulan konstruktiv vahidlərlə məşğul olan bölməsidir:

Əsas sintaktik vahidlər bunlardır:

- 1) mətn;
- 2) cümlə;
- 3) söz birləşməsi.

Sadalanan sintaktik vahidlərin hər birini üç aspektdə xarakterizə etmək olar:

a) formal-struktur; b) semantik; və c) praqmatik.

Bu sintaktik vahidlərin hər biri nitq statusuna, yalnız, cümlələr isə linqvistik statusa malikdir.

Mətn sadə və mürəkkəb cümlələrin formal-qrammatik və məna-semantik birliyi, əlaqəsi ilə formalaşır. Cümlələrə aid bu əlaqələr daha geniş parametrlərlə mətnə, onun komponentlərinə də aiddir. Cümlə üzvlərinin yeri ilə bağlı inversiya halları cümlənin sintaktik quruluşu və cümlə üzvlərinin aktualaşdırılması tələbləri ilə bağlıdır. Üzvlərin sırası əsasən tarixən olduğu kimi, indi də normaların ilkin modellərinə əsaslanır.

Mətn özlüyündə performativ xarakter kəsb edir, monoloq, dialoq və söyləmlərlə gerçəkləşir. Performativ mətn kommunikasiya situasiyasında aktualaşır.

Qrammatik əlaqələr əsasən söz birləşmələrində, mətnin cümlələrində söz sırası ilə təzahür olunur. Söz sırasının sabitlik və sərbəst əlaməti ismin hal kateqoriyası ilə birbaşa əlaqədardır. Hal kateqoriyası zəif olan və ya heç olmayan dillərdə söz sırası sabitləşmə zorunda qalır, ismin hal kateqoriyasının vəzifəsini aparmalı olur, mətnində iştirak edən sözlərin arasındakı qrammatik əlaqələri ifadə edir.

Söz sırası sabitləşmiş xalis ədəbi sıra və canlı danışq dili sırası olmaqla iki yerə ayrılır. Bəzi dillərdə, məsələn, müasir ingilis dilində mətnlərin daxilində söz birləşmələri tərkibin müstəqilliyinə əsasən təsniflənir (şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişir). Tərkibləri sərbəst olmayan birləşmələrdə komponentlərin yerlərini dəyişməsi- inversiyaya məruz qalması mənanın dəyişməsinə, bəzi hallada isə lap mənanın itməsinə gətirib çıxarır. Bu cür söyləmələrdə onu təşkil edən sözlər bir-birindən asılı, sözlərdən biri müstəqil (aparıcı), başqası isə ondan asılı duruma düşür. Məs.:

a country teacher (kənd müəllimi), the boy's courage (oğlanın cəsarəti) və s.

Sərbəts söz birləşmələrinin isə quruluşunda mühüm komponent işlənmir. Bu cür söz birləşmələrində onu təşkil edən sözlər müstəqil biçimdə özünü göstərir. Məs.: boys and girls (oğlanlar və qızlar), girls and boys (qızlar və oğlanlar) və s.

Mətnin təşkili, onun başlıca keyfiyyətləri, mətn pragmatikası, söz düzülüşi və s. problemlər öz aktualığı ilə fərqlənir. Bunların arasında inversiya hadisəsi nitqin əmələ gəlməsi və dərk edilməsində xüsusi yer tutan, nitqi əlverişli duruma salan bu hadisə mətn şəraitində sözlərin neytral sırası ilə ziddiyyət təşkil edir.

Mətnin strukturu barədə: Struktur adı altında obyektəki münasibətlər toplusu - asılılıq toplusu, qarşılaşdırma anlaşılır. Ümumi dilçilik əsərlərində hər bir dilin strukturu 5 əsas xüsusiyyətdən ibarətdir:

1. Dil məzmun və ifadədən ibarətdir.
2. Dil ardıcıl sıradan (yaxud mətndən) və sistemdən ibarətdir.
3. Məzmun və ifadə kommutasiya (iki bildirənin ünsürü) vasitəsilə bir-birilə əlaqədardır.
4. Mətndə və sistemdə müəyyən münasibətlər var.
5. Məzmun və ifadə arasındakı uyğunluq bir sahənin müəyyən ünsürü ilə digər sahənin müəyyən ünsürü arasındakı

müstəqil uyğunluq deyil, lakin daha kiçik tərkib hissələrinə bölünə bilər.

Mətnin strukturu müəyyən elementlər çoxluğunun təşkilidir, yəni onların birləşmə qaydalarıdır. Dil, əlbəttə, sistem təşkil edir, bir vahid kimi mətn struktur və funksiyanın birliyindən ibarətdir. Ümumi cəhət mətnin münasibətlər sistemi və immanent struktur sayılmasıdır. "Forma-məna-funksiya" mətnin quruluşunu xarakterizə edir. Təkcə mətnin formasını öyrənmək kifayət eləmir (bu formalizmə aparar), məna və funksiyanı da formadan ayırmaq doğru sayılır.

Müasir dövrdə nəzəri dilçiliyin başlıca məqsədi mətnin struktur və sistem cəhətlərini öyrənməkdən ibarət olmalıdır. Bir obyekt kimi mətnin struktur-semantik münasibətlərini öyrənməklə onun üzdə olmayan gizli xüsusiyyətlərini, müxtəlif keyfiyyətlərinin yaranma səbəblərini üzə çıxarmaq mümkündür.

Mətnə belə yanaşma əlaqəsiz, rabitəsiz hesab olunan hadisə və faktların (mətn içində) əslində bir vəhdət təşkil etdiyini nümayiş etdirməyə də imkan yaradır.

Mətnin strukturu dilin qaydalarına uyğundur. Yəni burada potensial əlaqələr vardır. Həm də mətndə strukturca xətti əlaqələr - sintaqmatik əlaqələr mövcuddur. Mətnin elementləri arasında paradiqmatik əlaqə də özünü göstərir. Bu əlaqələr, münasibətlər çərçivəsində bir neçə model – sıra mətndə görünə bilər: mübtədə – tamamlıq – xəbər; xəbər – mübtədə – tamamlıq və s.

Məs: *Sürücü maşından yerə düşdü. Maşından sürücü yerə düşdü.*

Beləliklə, mətnin bütövlüyü məzmun, mahiyyət kateqoriyası kimi dərk edilməli, əlaqə prosesinin meydana gəlməsi və mətnin qavranılması ilə kompleks xarakter daşmalıdır. Mətnin bütövlüyü həm yazılı, həm də şifahi (spontan) mətnləri əhatə edir. Bunlar müəyyən situasiyaya uyğun nəinki mətnin daxili semantik məkanını, eləcə də, real daxili ekstralinqvistik şəraiti mətnə uyğun funksionallaşdırır.

Şifahi (spontan) mətnlərdə bütövlüyün yaranması prosodik vasitələrin təsirinə əsaslanır.

Mətnin semantik strukturu şifahi (spontan) və yazılı mətnlər şəklində olur. Həmin mətnlərin baza vasitəsi bütövlük və əlaqəlilikdir.

Mətnin semantik strukturuna onun dərin və səthi adlanan əlaqəliliyi baxımından yanaşmaq lazım gəlir. Mətnin semantik strukturuna həm mətnin mikrotemalarının daxili vahidlərinin mürəkkəb iyerarxik lokal əlaqəsi kimi baxılır, həmçinin də mikrotemalar arasında qlobal münasibət kimi baxılır. Bunlar sxematik, semantik strukturlardır. Hər ikisi mətnin bütövlüyünü təşkil edir.

Mətnin semantik strukturunun öyrənilməsinə dilçilikdə maraq XX əsrin ortalarında meydana gəlmişdir. Mətn linqvistikanın baza anlayışıdır. Bu onunla şərtlənir ki, mətn çoxobrazlı hadisədir, "mətn" kateqoriyası adı altında sintaksis elminin müxtəlif istiqamətləri tədqiq edilir, onun forma və məzmunu nəzərdən keçirilir.

"Semantika" termini qədim yunan sözü olub ("ifadə olunmaq", "işarə edilmək" anlamında işlənib). Dilçilikdə dil vahidinin mənası deməkdir.

Mətnin semantik təhlili dilçiliyin bir bölməsi kimi dil vahidlərinin mənasını öyrənir. Dil vahidlərinin semantik təhlili dilin sosial və mədəni əlamətlərinə istiqamətlənir.

Semantik məna mətn dixotomiyasına əsaslanır.

Bu dixotomiya leksik funksiya nəticəsində reallaşır. Leksik funksiya məna-fikir münasibətlərini təyin edir.

Mətnin semantikasının müəyyən olunmasında sözün valentliyi mühüm rola malikdir. Bu xüsusda sözün iki valentlik növü fərqləndirilir:

- 1) sintaktik;
- 2) semantik.

Sintaktik valentlik situasiyanı leksik cəhətdən müəyyənləşdirir. Semantik valentlik isə sintaktik aktantların

miqdarını təyin edir.

Mətnin semantikasını deyəndə "mətni anlamaq" formal olaraq bilinir. Mətn semantikasını anlamağın bir neçə səviyyəsi dilçilik əsərlərində göstərilir:

- 1) mətnin məzmun və mahiyyətinin aydınlığı;
- 2) xüsusi məntiqi genişlənmə;
- 3) genişlənen mətnin relevant mənası.

Şübhəsiz, mətnin semantik təhlili mətni dərk etmənin ayrılmaz hissəsidir.

Mətnin semantik strukturu mətnin dayaq, baza səciyyəsidir: bütövlük, əlaqəlilik və məqsədyönlülükdür.

Dilin mövcudluğunun birinci əlaməti mətnidir və hər bir mətnin də spesifik struktur-semantik tutumu onu səciyyələndirir. Mətn möhkəm daxili quruluş əlaqələri olan müxtəlif hadisələrin birliyi. Mətnin struktur-semantik əlamətləri koherentlik, kogeziya, inteqrasiya kimi vasitələr; tematik, konseptual və modal vahidlər hesabına gerçəkləşir. Mətnin bütövlüyü yalnız məna hadisəsi kimi yox, həmçinin də formal-struktur, kommunikativ-funksional planda özünü göstərir.

Mətn ümumi sintaktik səviyyədə müstəqil və xüsusi struktur təşkil edir. Həmin strukturu, həmin mexanizmi əmələ gətirən cümlələr qrupu və onlar arasındakı əlaqə və münasibətlərin araşdırılması problemi sintaksisə yeni baxış bucağı altında yanaşmağı tələb edir. Burada cümlələr mikro və makromətnləri formalaşdıraraq önün hissələrinə transformasiya olunur. Bu xüsusda mətnin struktur-semantik aspektdə tədqiqi aşağıdakı plan üzrə araşdırılacaq:

1. Mətnin kompozisiya xüsusiyyətləri;
2. Mətnin sintaktik xüsusiyyətləri;
3. Mətnin nominativ xüsusiyyətləri.

Hər üç problem cəmiyyət və dillərin qarşılıqlı əlaqəsi, dil və təfəkkür məsələlərinin həllinə kömək edir. Əsas struktur-kompozisiya qanunauyğunluqları açılır, müasir dövrdə mətnin

funksionallaşma problemlərinə aydınlıq gətirilir. İntegrativ və diferensial əlamətlər müəyyənləşir.

Mətnin strukturu mikrotemanın semantik açılışı prosesində qurulur. Hər bir mətn onu təşkil edən cümlələrin bir-biri ilə əlaqəsi, bağlılığı əsasında əmələ gəlir. Bağlılıq mətnin strukturunda əsas əlamətlərdəndir.

Mətnin semantik xüsusiyyətləri. Bu başlıq altında mətnin presuppozisiya əlamətləri, mətnin referentiv əlamətləri tədqiq ediləcəkdir.

Qəzet mətninin struktur xüsusiyyətlərinə obyektivlik, aktualıq, relevantlıq, sensasionluq, ekspressivik və emosionallıq cəhətləri aid edilir.

Hər bir mətnin semantikasi həmin mətni yaradan dil işarələri ilə əks olunur. Yəni mətnin mənası dil işarələri vasitəsi ilə öz ifadəsini tapır. Mətndəki cümlələr arasındakı fikir bağlılığı müxtəlif işarələrlə gerçəkləşir. Bu işarələr mətndəki cümlələrin strukturu ilə, bağlayıcı sözlər vasitəsi ilə, intonasiya ilə, əlaqələndirici sözlərlə, xüsusiləşmiş (açar) sözlərlə, söz sırasının köməyilə, paralellik vasitəsi ilə reallaşır.

Mətnin semantik xarakteristikasına onun məntiqi-məzmun strukturu, təkrar propozisiya, referent münasibət, intertekstual əlaqə, korrelyasiya aiddir.

Mətnin bağlılığı-koqeziya mətn daxilində cümlələr arasında formal-qrammatik və məzmun-semantik əlaqəni, həmçinin də məntiqi ardıcılığı əhatə edir. Mətnin qapalılığı onun strukturundakı mövcud formaları, eləcə də mətnin başlanğıc və son hüdudlarını müəyyənləşdirməyə kömək göstərir.

Dil mətnin məcmusudur və nitq fəaliyyətinin nəticəsidir. Dil linqvistik kompetensiyadır, dildə nə varsa mətndə reallaşır. Demək olar ki, fikir məkanı mətndə özünə yer edir. Mətn dildə kommunikasiyanın başlıca vahidlərindən biridir. Mətn cümlələr ardıcılığıdır. Bu baxımdan mətn cümlənin hərəkətverici qüvvəsi sayılır. Mətnin məna baxımdan qurulmasında bir çox vasitələr

iştirak edir.

Mətnin mühüm bir hissəsini diskurs təşkil edir. Diskurs hər hansı bir məsələdən bəhs edən söhbətdir.

Diskurs iki və daha çox şəxs, sosial qrup arasında mədəni söhbətdir. Məsələn, müəllim-tələbə, həkim-pasient, zabit və əsgər arasında olan söhbətlər kimi.

Əgər bu kateqoriyanı – mətn və diskursu fərqləndirməli olsaq, o zaman belə deyə bilərik ki, diskurs ilkindir, bir prosesdir, mətn isə həmin prosesin nəticəsidir. Diskursdan danışan və dinləyən, yazan və oxuyan arasında qarşılıqlı kommunikasiyanın nəticəsi kimi, cümlələrin və ya cümlə fraqmentlərinin koherentlik birləşməsi kimi istifadə edilir. Bu mənada mətn yazılı diskursa istinad nöqtəsi kimi yanaşır.

Əlbəttə, mətn və diskurs funksional perspektivliyə görə bir-birindən müəyyən dərəcə fərqlənirlər. Bu cəhətdən diskurs mətndənkənar və eyni zamanda mətndaxili kommunikasiya faktı kimi formalaşır.

Diskursiv təhlillərdə diskurs və metafora məsələləri hələ də öz həllini lazımı səviyyədə tapa bilməmiş problemlərdəndir.

Dilin (semiotik sistem olaraq) qanunları müəyyən məntiqə tabedirsə, mətnin əmələ gəlməsi də həmin məntiqə uyğun olur.

Dediyimiz kimi, mətn və diskurs fərqli anlayışlardır. Bu terminlər arasında mahiyyət etibarilə sərhədlər mövcuddur. Bu iki anlayış arasında olan diferensial əlamətlər XX yüzilliyin 70-ci illərində aydınlaşdırıldı. Düşünülür ki, diskurs “mətn + situasiya” deməkdir, mətn isə uyğun olaraq “diskurs minus situasiya” kimi təyin olunur. Linqvistikada bu terminlərə münasibətdə mübahisələr də vardır. Mübahisəsiz, mətn və diskurs qarışıq anlayışlardır. Ona görə də bir tərəfdən, mətn və diskurs termin-anlayışları fərqləndirilir, o biri tərəfdən isə “diskurs - da mətndir” mühakiməsi linqvistikada fikri dolaşdırır.

Ənənəvi dilçilikdə “mətn”in nə olduğu (“nitq əsəri”, “dil materialı”), insan fəaliyyətinin indivudal (fərdi) nəticəsi kimi

göstərilir. “Nitq fəaliyyəti - mətn-dil sistemi, nitq fəaliyyəti - mətn”.

Yəni bu o deməkdir ki, mətn nitq fəaliyyətinin məhsuludur, individual səciyyəlidir. Mətn yazılı və şifahi formada gerçəkləşir. Mətnin başlıca xüsusiyyəti bütövlük, əlaqəlilik, integrativlik, koherentlik əlamətlərinə sahib olmasıdır. Bu əlaqələr mətndə iyerarxik əlaqələrdir.

“Diskurs” termininin (fr. discourse, ing. discourse, lat. discursus - nitq, söhbət, danışmaq, hərəkət, dövrən, dövretmə və s.) izahı rəngarəngdir. Əsas izah bu terminin real dildə diskursiv fəaliyyəti ilə xarakterizə oluna bilər. Diskurs - nitqdir, “yüklənmiş həyatdır”. Diskurs mətnlə möhkəm biçimdə bağlı olub ekstralingvistik, pragmatik, sosiomədəni, psixoloji və digər amillərlə şərtlənir.

Diskurs öz strukturuna görə digər dil vahidlərindən də fərqlənir. Diskurs təmin funksional vasitələrini əhatə edir, nisbi olaraq dili bütöv, yaxud hissə şəklində əks etdirir (yenidən hasil edir).

Diskurs ilə mətn arasında prinsipal fərqlərin bəziləri belədir:

Diskurs - pragmatik, mətn isə lingvistik kateqoriyadır. Diskurs proses kateqoriyasıdır, mətn isə kateqoriyanın nəticəsidir; mətn - mücərrəd konstruksiya, diskurs isə onun aktuallaşmasıdır. Diskurs ümumi anlayışdır və diskurs həmişə mətndən ibarətdir. Beləliklə, səbəb və nəticə əlaqəsindəki kimi, diskurs və mətn də bir-biri ilə həmin münasibətdədir. Diskursla mətn arasındakı münasibət “proses-məhsul” əlaqəsi kimidir. Bununla belə, hər mətn elə diskursdur. Mətn və diskurs bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir.

Müasir lingvistikada artıq öz tədqiqatlarında ümumi antroposentrik istiqamətləri hədəfə çevirərək dildə “insan faktoru”nu qabardır, dilin üslublarında (bədi, publisistik və s.) insanın ağı, şüuru, təfəkkürü, mənəvi-praktik fəaliyyəti və s. əsas götürülür. İnsan amilinin rolu dilçilikdə yeni istiqamətlərin-

kommunikativ linqvistikanın və koqnitiv semantikanın meydana gəlməsini təmin edir. Dil və onun işarələr sistemi kommunikativ bir fəaliyyət kimi, “mətn” və “diskurs” terminlərinə identik anlayışlar kimi baxır, həmin anlayışlar bir-biri ilə ümumi və fərqli əlamətlərinə görə xarakterizə olunur. Beləliklə, mətnin distributiv təhlili nəticəsində məlum olur ki, diskurs və mətn bir-birini əvəz edən anlayışlardır. Diskurs nitq fəaliyyətinin məhsulu kimi meydana çıxır. Nəhayət, aydın olur ki, diskursla müqayisədə mətn bir qədər böyük anlayışdır. İstənilən diskurs elə mətndir, amma istənilən mətn diskurs sayıla bilməz. Diskurs pragmatikdir, mətn isə linqvisik kateqoriyadır. Diskurs prosesin, mətn isə nəticənin kateqoriyasıdır.

Sintaksisdə sözlərin sintaktik əlaqə növlərinə və sintaktik funksiyaların formal ifadə üsullarına mühüm yer verilir.

İntonasiya sintaktik əlaqələrin ifadə vasitəsi kimi sintaksisdə mühüm yer tutur. Hər şeydən əvvəl intonasiya cümlələrin növlərini - sorğu, əmr bildirməni məhdudlaşdırır. İntonasiya cümlənin faktiki bölünməsinə, təcrid olunmasını və cümlənin ayrı-ayrı üzvlərinin məntiqi və ya emosional ayrılmasını həyata keçirir.

Söz sintaktik vahid kimi

Söz birləşməsi iki və ya daha çox mənalı sözün birləşməsidir, onlar arasında formal şəkildə ifadə edilmiş semantik əlaqənin olması ilə xarakterizə olunur. Söz birləşməsi həm bir cümlə, həm də cümlənin bir hissəsi ola bilər.

Onların quruluşunda formal struktur və semantik komponentlər üstünlük təşkil edir. Söz birləşmələri faktiki söz birləşmələrinin, yəni müəyyən qrammatik siniflərin spesifik sözlərinin birləşmələrinin yaradılması prosesində həyata keçirilən formal struktur və semantik sxemlərdən fərqli olaraq təkrarlanmır. Söz birləşmələrində həm nitq, həm də dil statusu vardır.

Söz birləşməsi iki komponentdən ibarətdir. Bir tərəfdən

əsas komponent - qrammatik cəhətdən müstəqil söz, digər tərəfdən asılı komponent fərqləndirilir.

- 1) isim + sifət;
- 2) feil + isim (predikat + obyekt);
- 3) feil + zərf (predikat + hal).

Funksional nöqteyi-nəzərindən asılı olaraq aşağıdakı söz birləşmələri növləri fərqləndirilir:

- 1) substantiv;
- 2) sifət və ya atributiv;
- 3) kollektiv;
- 4) şərti.

Özünü yoxlamaq üçün suallar və tapşırıqlar:

1. *"Sintaksis" nədir?*
2. *Sintaksisdə istifadə olunan əsas strukturlar hansılardır?*
3. *Cümlədə sözlərin hansı sintaktik əlaqə növləri fərqlənir?*
4. *Söz birləşmələrinin əsas xüsusiyyətləri nədir?*
5. *Söz birləşmələrinin tərkibini müəyyən edin.*
6. *Söz birləşmələrinin əsas növlərini adlandırın.*
7. *Diskurs nədir?*
8. *Diskursla mətn arasındakı fərq nədir?*

MÖVZU 15

CÜMLƏ

Cümlə bitmiş bir fikri ifadə edən dil vahididir. Cümlənin quruluş təsnifatı aşağıdakı kimi həyata keçirilə bilər:

- 1) bir sözlə: Yangın! / Su! / İşıqlanır. / Möhtəşəm!
- 2) analitik formalı sözlərlə: Bu atlar! / Şad edəcəm!
- 3) mürəkkəb söz birləşmələri ilə: Şagird dedi ki, valideynləri sabah gəlir.

Cümlələrin mürəkkəbliyinə görə, yəni içindəki predikativ mərkəzlərin sayına görə təsnifatları aşağıdakı kimidir:

1) sadə cümlə - nisbətən dolğun məlumatı çatdırmaq, eləcə də hər hansı mətni qurmaq üçün istifadə olunan elementar vahiddir;

2) mürəkkəb cümlə - müəyyən qrammatik qaydaya əsaslanan iki və ya daha çox sadə cümlənin birləşməsidir.

Sadə cümlənin qrammatik xüsusiyyətlərini sadalayaq:

- a) müəyyən qrammatik qəlibə görə formalaşır;
- b) predikativlik mənasına malikdir;
- c) semantik quruluşa, formal xüsusiyyətlərə malikdir;
- d) intonasiyaya malikdir.

Sadə cümlələr aşağıdakı kimi təsnif edilir. Birincisi, mesajdan asılı olaraq aşağıdakı cümlələrə bölünür:

- a) nəqli cümlələr; b) sual cümlələr; c) nida cümlələr.

Cümlələrdə xüsusi emosional koloritin olması nida cümlələrini ayırmağa imkan verir.

İkincisi, cümlədə ifadə olunan reallığa münasibətin xarakterinə görə sadə cümlələrin növləri aşağıdakı kimi təsnif olunur:

a) təstiq cümlələr (cümlənin məzmunu real olaraq təsdiqlənir);

b) inkar cümlələr (burada cümlənin məzmunu təsdiqlənmir, inkar edilir).

Struktur-semantik modelinin qurulmasından asılı olaraq, cümlənin növbəti növləri:

a) tam cümlələr - struktur cəhətdən zəruri olan bütün üzvlərə malik olan cümlələr;

b) natamam cümlələr – bu və ya digər üzvlərin iştirak etmədiyi cümlələr.

Mürəkkəb cümlə: İki və daha artıq sadə cümlənin birləşməsindən əmələ gələn tabesiz mürəkkəb cümlələr və baş və budaq cümlədən ibarət olan tabeli mürəkkəb cümlələr olmaqla iki yerə ayrılır.

Sözdən fərqli olaraq, cümlə mürəkkəb işarə kimi götürülə bilər, yəni o, sadəcə ekstralinqvistik obyektə yox, həm də situasiyanı əks etdirir. Mürəkkəb strukturla səciyyə edilən cümlənin məzmununu adətən semantik struktur və ya alt qat terminləri ilə işarələnir.

Beləliklə, müraciət olunan mənbələrdə cümlə məzmun və ifadə planına malik ikitərəfli dil işarəsi kimi nəzərdən keçirilir. Denotativ predmet və ya əlamətin çıxış etdiyi sözdən fərqli olaraq, cümlənin denotativində bütöv situasiya özünü göstərir. Cümlənin (söyləmin) məzmununu pragmatik, qrammatik və semantik aspektlərin, habelə sintaqmatik və paradiqmatik münasibətlərin olması ilə səciyyələyir.

Hazırda semantik araşdırmaların geniş vüsət aldığı dövrdə cümləyə heterogen komponentlərin məcmusu kimi şərhlərin verilməsi ayrı-ayrı dilçilər arasında ortaqlıq kimi formalaşmaqdadır. Daha geniş yayılmış ideya isə cümlənin mənasında müxtəlif növ mənalardan – obyektiv (reallığı modelləşdirən) və subyektiv (insanın reallığa münasibətini ifadə edən) mənalardan qovuşmasına iddia edilməsidir.

Cümlənin işarəvi təbiətini inkar etmək və onun dil yox, danışığa aid edilməsi bu halda cümlənin mücərrəd sxem kimi deyil, dil modeli və onun müəyyən leksik dolumlu və müəyyən kommunikativ səciyyəli vahid kimi danışıda reallaşmasının vəhdəti kimi anlaşılması ilə bağlıdır. Linqvistik mənbələrin

araşdırılması göstərir ki, dil işarəsinin - sintaktik və leksik cəhətdən tərtiblənmiş struktur modelin danışıqda konkret reallaşmasını cümlə kimi qəbul edirlər. Bəzi araşdırmalarda isə həmin vahidi işarələmək məqsədilə ikili termin - “cümlə-söyləm” terminindən istifadə edilir. Cümlənin semantik aspektinin (konseptual məzmununun) araşdırılmasını hədəf seçən bu tədqiqat işində biz “dil-norma-danışıq” trixotomiyasından (L.V.Şerbanın konsepsiyasından) çıxış edərək, cümləni konkret leksik dolmuş, müəyyən modal-kommunikativ, pragmatik keyfiyyətlər əldə edərək konkret sözlərdə reallaşan dil, mücərrəd vahid kimi qəbul edirik.

Bəzi dilçilər söyləm-cümlədən bəhs edərkən söyləmin bitkinliyinin müəyyənləşdirilməsində intonasiya meyarını əsas götürürlər, lakin, cümlənin struktur sxeminin müəyyənləşməsində bu meyarın daxil edilməsi özünü tam doğrultmur. “Söyləm” termini bəzi nitq kəsiklərini yalnız qrammatik və ya fonetik baxımdan deyil, həm də bütöv kommunikativ törəmə, dil sisteminin faktlarının ötürülməsinin təcəssüm üsulu kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir. Bu isə cümlə sintaksisi çərçivəsinə heç cür sığışmır.

Cümlənin dil vahidi kimi məzmununun xüsusiyyəti onun dildənkənar gerçəkliyin bütöv situasiyasını əks etdirmək qabiliyyətindən irəli gəlir. Strukturalist-deskriptivistlərin cümləyə verdikləri şərh cümlənin müstəqil linqvistik forma, hər hansı bir qrammatik konstruksiya vasitəsilə daha böyük qrammatik formanın tərkibinə daxil olmaması kimi başa düşülür.

Cümlə üzvləri

Cümlə üzvləri cümlədə öz sintaktik kateqoriyaları olan söz və ya söz birləşmələri ilə ifadə olunan struktur və semantik komponentləridir. Nitq hissələri və cümlə üzvləri bir-birindən fərqlənir və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olur, çünki nitqin hər bir mühüm hissəsi cümlə daxilində bu və ya digər üzv kimi çıxış edə bilər.

Cümlə üzvlərinin təsnifatı aşağıdakı meyarlar əsasında həyata keçirilir:

- a) məntiqi (və ya semantik);
- b) formal (və ya qrammatik);

Cümlənin qrammatik funksiyasına görə aşağıdakı cümlə üzvləri fərqləndirilir:

- a) əsas cümlə üzvləri
- b) ikinci dərəcəli cümlə üzvləri

Əsas üzvlər aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirirlər:

a) cümlə quruluşunun mərkəzi və özəyi rolunu oynayır, cümlənin əsasını məhz onlar təşkil edir;

b) cümlənin qrammatik quruluşunu formal olaraq müəyyən edir, onun qrammatik mənalarını (modallıq, zaman, şəxs) ifadə edir;

c) məntiqi funksiyanı yerinə yetirir.

Cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirirlər:

a) əsas üzvlərə qoşularaq cümlədə semantik funksiya daşıya bilirlər;

b) bəzən cümlənin baş üzvlərindən daha çox məlumatlı ola bilirlər.

Dilin bütün sistemlərini ahəng əmələ gətirir. Ahəng isə inversiyanı doğurur, sıralanmanın modelini ortaya qoyur. Sıralanmanın öz qanunları mövcuddur. Həmin qanunları müəyyən etmək üçün inversiyaya məruz qalmayan formalara müraciət etmək lazım gəlir. Başqa sözlə demiş olsaq, mətndə cümlə üzvlərinin sıralanması qanunauyğunluqlarını təyin etməkdən ötrü inversiya oluna bilməyən vahidlər bir-birilə tutuşdurulmalı, əldə olunan nəticələr ümumi qanun kimi, norma kimi hesaba alınmalıdır. Bizə elə gəlir ki, inversiyaya məruz qalmayan vahidlərə o zaman müraciət etmək lazımdır ki, onlar dilin potensial imkanlarını inikas etsinlər və dilin daxili qanunları əsasında formalaşsınlar.

İnversiya yerini dəyişmiş cümlə üzvləridir. Yerini

dəyişmiş cümlə üzvləri ilə cümlənin yerdə qalan hissəsi arasında fasilə olmur. Əks-sıra-inversiya olunmuş cümlə üzvü avazlanma-intonasiya baxımından fərqlənmir. İversiya olunmuş üzvlərin mühüm xüsusiyyətlərindən biri onların aktuallaşmasıdır.

İversiya hadisəsi cümlənin paradoksal sırasıdır. Bu düzümdə intonasiya aktual şəkllə düşür. İversiya danışıq prosesində qüvvətli emosionallıq və ekspessivlik formalaşdırır. İversiya semantik və üslubi-ekspessiv cəhətdən əhəmiyyətlidir, sıradakı neytrallığı aradan qaldırır, subyektiv münasibəti qüvvətləndirir. Düz və əks sıra üslubi-semantik xüsusiyyətin həm zəifliyi və həm də qüvvətliliyi ilə seçilir.

İversiya olunmuş üzv qoşulma konstruksiyalara həm oxşayır, həm də fərqlənir. İversiya olunmuş üzv həmin konstruksiyalardan funksional imkanlarına, kommunikativ-informativ istiqamətlərinə görə də fərqlənir. Belə üzvlər həm danışıq dilində, həm də bədii əsərlərdə funksional işləkliyi genişləndirir. İversiya cümlənin aktual-semantik üzvlənməsi ilə bağlıdır. Cümlənin semantik üzvlənməsi (tema və remaya ayrılma) ilə qrammatik üzvlənməsi (məlum beş üzv) fərqləndiyi kimi, onların təsiri ilə yaranan sintaktik hadisələr də fərqlənir. Əks-sıra-inversiya nəticəsində tema və remanın hissələri qarışa bilir, biri digərinin içərisində “yoxa çıxır”.

İversiya mətnin qurulma prinsiplərindən biridir. Bu prinsipləri mətn şəraitində cümlə üzvlərinin bəziləri, qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlanmayan sözlər yaradır. Bu prinsipin əsasında yenə də vahid bir model dayanır.

Mətnin ritmik təşkili inversiyalaşmış nitqin ritmik təşkili-dilin universalıyasıdır. Bu, insanın çoxsaylı bioritmik təbiəti və təbiətlə əlaqədardır. Mətnə ritm - struktur vahidlərin müxtəlif cür ayrılması, onun nitqində (yəni mətnə) ritmik-melodik sistemin nizama salınmasıdır.

Məlum olduğu kimi, inversiyalaşmış nitqin düzgün ritmik təşkili onun adekvat dərkənməsi üçün əhəmiyyətlidir. Əksinə,

ritmin pozulması, onun qaydasızlığı nitqin anlaşılmasında çətinlik yaradır.

İnversiya nəticəsində mətnin ritmik parçalanması kiçik vahidlərdən ibarət olan ritmik qrupları yaradır. Güclü heca ritmik qrupların nüvəsini əmələ gətirir. Həmin qrup sintaqmlara bölünür.

İnversiyaya məruz qalmış mətnlər mətni əlaqə və mətnyaradıcı vasitələrə aiddir. Adətən, mətn ritmlə deyilir, poetik mətnlərdə assosiasiya doğurur. Ritm bir vasitə olaraq bədiiliyin təsirini artırır.

Özünü yoxlamaq üçün suallar və tapşırıqlar:

1. *Cümlə nədir?*
2. *Hansı növ cümlə təsnifatları mövcuddur?*
3. *Sadə cümlənin əsasında hansı qrammatik xüsusiyyətlər dayanır?*
4. *Cümlə üzvlərinin təsnifatının əsasında hansı meyarlar dayanır?*
5. *Cümlə üzvlərinin qrammatik xüsusiyyətlərini göstərin.*
6. *Cümlələrin mövcud təsnifatlarını sadalayın.*
7. *İnversiya hadisəsi nə deməkdir?*

MÖVZU 16

DİLLƏRİN TƏSNİFATI

Hər bir dilin dünya dilləri arasında yerini müəyyən etmək olar. Dünya dilləri müəyyən xüsusiyyətlərə görə qruplara bölünür.

Dünya dillərinin müxtəlifliyinin təsnifatı, onların müəyyən başlıqlar altında yayılması məsələləri 19-cu əsrin əvvəllərində fəal şəkildə inkişaf etdirilməyə başladı. Ən inkişaf etmiş və tanınmış iki təsnifat vardır - geneoloji və tipoloji (və ya morfoloji) təsnifat. Dillərin geneoloji təsnifatının əsasları 19-cu əsrdə dilçilikdə müqayisəli tarixi metodun yaradılması nəticəsində Hind-Avropa dilləri əsasında hazırlanmışdır. Geneoloji (tarixi-genetik) təsnifatın təsdiqində böyük rol 19-cu əsrin birinci yarısının görkəmli dilçilərinə məxsusdur. Alman filoloqları F.Bopp, A.Şleyxer, rus dilçisi A.X. Vostokov, Hind-Avropaşünaslığın əsasını qoyan danimarkalı alim R.Rask və başqaları onlara nümunədir.

Hind-Avropa dillərindən sonra digər dil ailələri də fərqlənir və təsnif edilir - semito-hamitik, fin-uqor, türk, qafqaz və s.

Dillərin geneoloji təsnifatı - aralarındakı qohumluq əlaqələrinin tərifinə əsaslanaraq dünya dillərinin öyrənilməsi və qruplaşdırılması, yəni, ehtimal olunan proto-dildən ümumi mənşəyə əsaslanaraq baş verir. Qohum dillər eyni mənbdən yaranan və mövcud olan dillərdir. Dillərin və fərdi faktların genetik identikliyi müqayisəli tarixi metoddan istifadə etməklə müəyyən edilir. Qohum dillər dəyişikliklərə məruz qalmış və bir-birindən ayrılmışdır, buna görə də genetik şəxsiyyətin qurulması ən qədim səslərin və formaların bərpasını əhatə edir.

Müqayisəli tarixi metod bizi belə nəticəyə gətirir ki, dillər arasında qohumluq dərəcəsi müxtəlif ola bilər - uzaq və yaxın. İngilis və rus dilləri qohum dillərdir, lakin onların əlaqələri daha uzaqdır. Müxtəlif qohumluq dərəcələrinin olması qohum dillərin

ailə, budaq, qrup, yarımqrup terminlərinin daxil olmasına səbəb olmuşdur. Mənşəyi ilə əlaqəli dillər dil ailəsini təşkil edir. Dillər ailəsini Hind-Avropa, Qafqaz, Fin-uqor və bir çox başqa dillər təşkil edir.

Dillər ailəsi daxilində qruplaşmalara qohum dillərin qolları və qrupları deyilir. Dil ailəsinin qolları bir-birinə böyük yaxınlıq göstərən dilləri birləşdirir. Bu, məsələn, Slavyan və Baltıkyanı qrupların dilləri arasında müşahidə edilə bilər. Bir qrup iki və ya üç deyil, daha çox dili əhatə etdikdə, bu dillər alt qruplara bölünür.

Dillərin tipoloji təsnifatı: Tipoloji təsnifat linqvistik tədqiqatın əvvəlində yaranmış və XIX əsrin 2-ci yarısında daha da genişlənmişdir. Dillərin morfoloji təsnifatının əsas prinsipi ondan ibarətdir ki, dünyanın bütün dilləri qohum olub-olmamasından asılı olmayaraq, qrammatik quruluşunun ümumi xüsusiyyətlərinə görə növlərə bölünə bilər.

Flektiv dillərə ilk növbədə Hind-Avropa dilləri daxildir ki, onlar üçün sintetik və analitik bölünmə vacibdir. Bunlar, məsələn, rus, litva, yunan, latın, polyak və digər dillərdir. Analitik flektiv dillər funksional sözlərin, intonasiyanın, söz sırasının daha geniş istifadəsi ilə xarakterizə olunur.

Bir çox dillər müxtəlif növlərin xüsusiyyətlərini birləşdirərək morfoloji təsnifatda aralıq yer tutur. Məsələn, Okeaniya dilləri amorf-aqqlütinativ olaraq təsnif edilir. Dillərin tipoloji təsnifatının inkişafına alman alimləri Şlegel (Fridrix və Avqust-Vilhelm), V.f. Humboldt, A.Şleyxer, amerikalı dilçi E.Sapir və başqaları böyük töhfə vermişlər.

Ərazi təsnifatı: Dillərin areal (latınca agea - ərazi, məkan) təsnifatı dünyanın dil xəritəsini, ayrı-ayrı dillərin və ya dil qruplarının yayılma sahələrini tərtib etməkdən ibarətdir. Bu təsnifat areal dilçiliyin tərkib hissəsidir - linqvistik coğrafiyanın metodlarından istifadə etməklə dil hadisələrinin məkanda və

zamanda yayılmasını öyrənən dilçilik sahəsidir. Areal dilçiliyin mərkəzi anlayışlarından biri dil və ya dialekt sahəsidir, yəni ayrı-ayrı dil hadisələrinin və onların çoxluqlarının, habelə ayrı-ayrı dillərin və ya dil qruplarının paylanması sərhədləridir. Sahələrin tədqiqi nəticəsində təkcə ayrı-ayrı dil hadisələrinin deyil, həm də dillərin, dialektlərin və ərazi birliklərinin yayılma və qarşılıqlı təsir sahələri aşkar edilir.

Funksional təsnifat: Dillərin tam funksional təsnifatı meyarları bunlardır: canlı dillərdə danışanların sayı; dünyada yaşayan və ölü dillərin sayı; dillərin etnik ərazilərdən kənarında yayılması, onların hər birinin müasir dünyada rolu; yazılı və yazılmamış dillər; təbii və süni dillər; dillərin sosial funksiyaları, mövcudluq formaları. Beləliklə, dilin etnik birlik ilə əlaqəsinə görə, millətlərin dilləri, ərazidən kənarında yayılması və müasir dünyada rolu yerli dilləri, müəyyən bölgələrə xidmət edən regional dilləri, millətlərərsası ünsiyyəti və dünya dillərini ayırmağa əsas verir.

Sonunculara ən çox BMT-nin işçi dilləri daxildir - ingilis, rus, fransız, çin, ispan və ərəb. Dilin cəmiyyətdə yerinə yetirdiyi funksiyalara görə onun mövcudluq formaları, ədəbi dilləri, dialektlər, dövlət dilləri, kult və ya ritual dillər və s. formalaşır. Dillərin funksional təsnifatında vacib olan dil vəziyyəti anlayışıdır. Dil vəziyyəti adətən müəyyən bir cəmiyyətə: etnik birliyə, dövlətə, siyasi birliyə xidmət edən dillərin və onların variantlarının funksional ümumiliyi kimi başa düşülür. Cəmiyyətdə istifadə olunan ərazi dillərinin sayına görə birdilli və çoxdilli dil situasiyaları fərqləndirilir. Dünyada iki, üç və ya dörd dil bir cəmiyyətdə birlikdə işlədiyini zaman çoxdilli linqvistik vəziyyətlər üstünlük təşkil edir.

Özünü yoxlamaq üçün suallar və tapşırıqlar:

- 1. Əsas dil ailələri hansılardır?*
- 2. Dillərin genealoji təsnifatı nə deməkdir?*
- 3. Flektiv dillər hansılardır?*

4. *Qohum dillər dedikdə nə başa düşürsüz?*

MÖVZU 17 DİLÇİLİYİN METODLARI

Ümumi elmi metodlar: İnsanın idrak fəaliyyətinin ən yüksək forması obyektiv reallığın elmi tədqiqidir. Elmi bilik məqsədyönlülüyü, sistemli şəkildə vasitə və üsullardan istifadəsi ilə seçilir. Elmi biliklər cisimlərin mühüm xassələrini üzə çıxarır və bu xassələr, bir qayda olaraq, birbaşa müşahidə zamanı verilmir. Buna görə də, bəşəriyyət obyektin gizli spesifikliyini müəyyən etməyə kömək edən tədqiqat üsullarını toplayır. Beləliklə, elmi tədqiqat metodları formalaşır. Metod - bir obyektə tanıma yolu və üsulu, obyektin xassələri, aspekti və məqsədi haqqında bir tədqiqatdır. Dilçilikdə bu kimi metodlar mövcuddur: ümumi metod - nəzəri münasibətlərin ümumiləşdirilmiş məcmusu, müəyyən dilçilik nəzəriyyəsi və metodologiyası ilə bağlı dil tədqiqatı metodudur. Fərdi metod - fərdi texnikalar, əməliyyatlar - müəyyən bir aspektin tədqiqatının texniki vasitələri ilə aparılan metoddur.

Hər bir metod reallıqların xüsusiyyətlərinə əsaslanan obyekt və hadisələrin biliyinə söykənir, lakin buna baxmayaraq, bu, subyektivliyin ən vacib kateqoriyalarından biri olan psixi formalaşmadır.

Ümumi elmi metodlara müşahidə, təcrübə, induksiya, deduksiya, analiz, sintez, modelləşdirmə və şərh daxildir. Müşahidə təbii şəraitdə öyrənilən obyektlərin hissiyyatla qavranılması əsasında aparılır. Müşahidə hadisələrin yalnız xarici tərəfinə aiddir, onun nəticələri təsadüfi ola bilər və kifayət qədər etibarlı deyil.

Təcrübə tədqiqatçının tədqiq olunan obyektə qəsdən və ciddi nəzarət edilən təsirləri prosesində müşahidələri təkrar-təkrar aparmağa imkan verir. İnduksiya və deduksiya idrakin intellektual üsullarıdır. İnduksiya fərdi şəxsi müşahidələrin nəticələrinin ümumiləşdirilməsidir. Təcrübə nəticəsində əldə edilən məlumatlar sistemləşdirilir və müəyyən empirik qanun

çıxarılır. Çıxarma ya xüsusi müşahidələrin ilkin nəticələrinin ümumiləşdirilməsi ilə irəli sürülən və ya əldə edilən mövqeyə əsaslanır.

Deduksiya həssas təcrübənin, birbaşa müşahidənin məhdud imkanlarını dəf etməyə imkan verir. İnduksiya və deduksiya bir-biri ilə əlaqəli və bir- birindən asılıdır.

Təhlil zehni və ya eksperimentdə aparılan obyektin onun tərkib hissələrinə bölünməsi və ya obyektin xassələrinin ayrıca öyrənilməsi üçün seçilməsi deməkdir. Sintez obyektin tərkib hissələrinin və onun xassələrinin zehni və ya təcrübi birləşməsi və bütövlükdə onun öyrənilməsidir. Analiz və sintez bir-birinə sıx bağlıdır, bir-birini şərtləndirir.

Dilçiliyin özəl metodları: Müqayisəli-tarixi metod - müqayisə yolu ilə tarixi hadisələrdə ümumi və xüsusi metodun aşkara çıxarılması, bir və eyni hadisənin və ya iki müxtəlif yanaşı mövcud olan hadisənin müxtəlif tarixi inkişaf mərhələləri haqqında biliyə nail olunmasının elmi üsuludur; bir növ tarixi metoddur. Müqayisəli-tarixi metod tədqiq olunan obyektin inkişaf səviyyələrini, baş vermiş dəyişiklikləri müəyyən etməyə və müqayisə etməyə, inkişaf meyllərini müəyyən etməyə imkan verir. Müqayisəli tarixi metod müəyyən dillərin əlaqəsini sübut etməyə və onların tarixinin ən qədim faktlarını bərpa etməyə imkan verən üsullar toplusudur. Metod 19-cu əsrdə yaradılmışdır, onun yaradıcıları F.Bopp, J.Grimm, R.Rask və A.X.Vostokovdur. Təsviri metod - dilin hadisələrini onun inkişafının müəyyən mərhələsində xarakterizə etmək üçün istifadə olunan tədqiqat üsulları sistemidir.

Özünü yoxlamaq üçün suallar və tapşırıqlar:

1. *Dilçilikdə əsas hansı metodlar vardır?*
2. *Ən qədim dilçilik metodları hansılardır?*
3. *Dilçiliyin özəl metodlarını sadalayın.*
4. *Dilçilikdə özəl metodların banisləri kimlər olmuşdur?*

MÖVZU 18

KOMPÜTER DİLÇİLİYİ

Müasir dünyada müxtəlif dil araşdırmaları apararkən kompüter dilçiliyindən geniş istifadə olunur. Kompüter dilçiliyini bir çox tədqiqatçılar tətbiqi dilçiliyin bir qolu hesab edirlər. Dilin müxtəlif məqsədlərlə modelləşdirilməsi ilə bağlı proqramlar kompüter texnologiyaları və vasitələri tətbiqi dilçiliyin bu sahəsində geniş istifadə olunur. Kompüter dilçiliyində qarşıya çıxan ən böyük problemlərdən biri mətnlərin struktur, qrammatik və semantik cəhətdən emalıdır. Mətn formalarının, daha doğrusu, nitqin yazılı və şifahi olmasından asılı olaraq kompüter tərəfindən tanınmasıdır. Bu sahədə şifahi nitqi tanıma mühüm əhəmiyyət kəsb edir və nisbətən daha çətin problemdir. Kompüter dilçiliyinin digər problemləri nitqin sintezi və analizi ilə bağlıdır. Müasir kompüter dilçiliyi sürətlə inkişaf edir və böyük elmi, eləcə də tətbiqi nailiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Bütün dillərdən bir-birinə avtomatik tərcümə sistemləri yaradılmışdır. Bir sıra dillərdən bir-birinə tərcümə təkmilliyi ilə seçilir. Rusiya, ABŞ, Yaponiya kimi ölkələrdə maşın tərcüməsi üçün yaradılmış sistemlər artıq bu gün qənaətbəxş sayılır. Kompüter dilçiliyi birdilli və ikidilli maşın lüğətləri hazırlanmasında da böyük uğurlar əldə etmişdir. Kompüter dilçiliyi qarşısında ən başlıca linqvistik məsələlər (informasiyaların axtarışı, toplanması, emalı və s.) durur. Bu proses mətnlərin orfoqrafik, sintaktik və semantik yoxlanılması mərhələlərində aparıla bilər.

Birinci mərhələdə mətnlər daxil edilir və orfoqrafik səhvlər axtarılıb düzəldilir. İkinci mərhələdə sintaktik düzəlişlər aparılır. Üçüncü mərhələ səhvlərin üslub və semantik səviyyələrdə emalını əhatə edir.

Kompüter dilçiliyi müxtəlif istiqamətlərə bölünür. Burada vacib istiqamətlərdən biri maşın tərcüməsi hesab edilir. Maşın tərcüməsinin ilk təcrübəsi 1954-cü ildə aparılmışdır (ABŞ-da

Vaşinqton, Corctaun Universitetində). O vaxtdan yarım əsr keçməsinə baxmayaraq maşın tərcüməsində yaranan problemlər hələ də tam həllini tapmamışdır. Bu problem düşünüldüyündən də çətin məsələyə çevrilmişdir.

Kompüter dilçiliyinin nailiyyətlərindən ilk öncə RETRANS sistemini qeyd etmək olar. Bu sistemin ilk versiyası 1993-cü ildə Rusiya, Fransa, ABŞ və İngiltərədə dövlət müəssisələrində istifadə edilirdi. Bundan sonra digər başqa sistem versiyalar da yaradılmışdır. 1998-ci ilə qədər bu sistemlər MS DOS sistemi çərçivəsində istifadə üçün nəzərdə tutulurdu. Lakin 1998-2000-ci illərdə onlar Windows 9x\ NT və UNIX 9 (Linux, Solaris və s.) üçün də tətbiq olundular. RETRANS sistemi lüğət blokuna terminoloji lüğətlərin də daxil edilməsini nəzərdə tutur. Bu sistemin istifadəçisi müxtəlif mövzular üzrə sonsuz sayda lüğətlər tərtib edə bilər.

Kompüter dilçiliyi dilçilik elminin bir sahəsi kimi iki yerə bölünür: 1) nəzəri və 2) tətbiqi kompüter dilçiliyi.

Nəzəri sahədə dil və kompüter arasında qarşılıqlı əlaqə xüsusi yer tutur. Təbii dilin kompüterə köçürülməsi kimi başa düşülür. Təbii dil kompüterlə yenidən işlənir. Ümumiyyətlə, nəzəri kompüter dilçiliyi təbii dilin xüsusiyyətlərini öyrənir. Bu baxımdan nəzəri kompüter dilçiliyinin böyük əhəmiyyəti var. Belə ki, insanın dildən istifadə səriştəsini kompüterə başa salmaq lazım gəlir. Nəzəri kompüter dilçiliyi sahəsində tədqiqatlar dilin formallaşdırılmasının praktik məqsədləri üçün faydalıdır.

Tətbiqi kompüter dilçiliyinin əsas problemlərindən biri təbii dilin kompüter vasitəsilə işlənməsi və süni nitqin yaradılmasıdır. Tətbiqi kompüter dilçiliyi informatika, riyaziyyat, məntiq, koqnitiv psixologiya ilə sıx bağlıdır. İlk danışıq maşınları insan səsinin təqlidinə xidmət edirdi. Elektron nitqinin yaradılması sahəsində müasir cəhdlər nitq sintezi adlanır və bunun nəticəsində sintetik nitq alınır. Sintetik nitq sistemlərinin çevikliyi ilə bağlı problemlər mövcuddur.

Məsələn, nitq istehsalı sözlərin tələffüzündən daha mürəkkəb prosesdir. Burada intonasiya, fasilə və s. amillər nəzərə alınır. Dilin formallaşdırılması zamanı dilçilik obyektlərinin qeyri-dəqiqlik probleminin həllinin təbii üsulu statistikaya müraciət hesab olunur. Hazırda mətnlərin avtomatlaşdırılmasının bir çox məsələləri əksər hallarda kompüterdə həll oluna bilər. Statistik göstəricilərin məşində əldə olunması üçün bir çox standart proqramlar qurulmuşdur.

İngilis dilindən belə bir nümunənin avtomatik təhlilinə baxaq: “To make a second try”. Bu cümlədə “to” önlük və ədatdır, “make” isim və feildir, “a” artikldır, “second” saydır, “try” isim və feildir. Bu omoqrafların hər bir tipinə aid dil vahidlərinin işlənmə tezliyi hesablanıla bilər.

Ümumiyyətlə, kompüter dilçiliyi anlayışı çox genişdir. Kompüter dilçiliyi bir neçə elm sahəsinin kəsişmə nöqtəsində yaranan yeni bir elmdir. Bir çox alimlər kompüter dilçiliyini tətbiqi dilçiliyin bir qolu hesab edirlər.

XX əsrin ortalarına doğru elektron hesablama maşınlarının yaranması elmdə inqilab yaratdı. Qısa zaman ərzində yeni bir elm sahəsi yarandı. Bu dövrdə dilçilik öz inkişafının elə mərhələsində idi ki, onun tədqiqat aparatı böyük həcmli massivlərlə işləməkdə çətinlik çəkirdi. Yeni metodların köməyi ilə dilin modelləşdirilməsi, statistik-riyazi baxımdan tədqiqi imkanı yarandı. Dilin indiyə qədər gizli qalan və ilk nəzərdən əhəmiyyətsiz görünən bir çox cəhətləri üzə çıxarıldı və maraqlı elmi nəticilər alındı.

Digər tərəfdən riyaziyyatçılar özləri də dil materiallarına bir tədqiqat obyektini kimi baxmağa başladılar.

Son zamanlar elmi-texniki mətnlərin, müxtəlif rəsmi sənədlərin işlənməsi, maşın tərcüməsi, referatların hazırlanmasının avtomatlaşdırılması istiqamətində böyük irəliləyişlər əldə edilmişdir. Müxtəlif dillər üçün tərcümə sistemlərinin, avtomatik lüğətlərin hazırlanması da dilçilikdə yeni bir sahənin yaradılması zərurətini doğurmuşdur. Beləliklə,

XX əsrin ortalarında bir sıra dəqiq elmlərlə dilçiliyin qovuşma nöqtəsində yeni bir elm sahəsi yarandı. İlk vaxtlar ona “riyazi dilçilik”, “hesablama dilçiliyi” və s. adlar verildi. Nəhayət, “kompüter dilçiliyi” olaraq yeni bir elm sahəsi meydana gəlmişdir. Bu yeni elm sahəsinin tədqiqat obyektı də, predmeti də məlum idi. Dünya elmində və rus dilçiliyində də “kompüter dilçiliyi” dilçiliyin yeni sahəsi kimi tanınır və bu termin artıq dünya elmində vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır.

Kompüter dilçiliyi yeni bir elm sahəsi kimi, XX əsrin 60-cı illərində formalaşmağa başlamışdır. Kompüter dilçiliyini tətbiqi dilçiliyin başqa sahələrindən fərqləndirən əsas cəhət dil materiallarının kompüterdə işlənməsidir. Müstəqil bir elm sahəsi kimi formalaşan kompüter dilçiliyində bir çox anlayış və terminlər mövcuddur.

Kompüter dilçiliyi çox geniş bir anlayışdır və bir-birindən fərqli sahələri özündə cəmləşdirir. Bura maşın tərcüməsi, kompüter lüğətçiliyi və s. daxildir. Bu sahələr özləri də çox geniş anlayışa malikdirlər. Kompüter dilçiliyinin sahələri hər biri dərin elmi araşdırmalar tələb edən sahələrdir. Kompüter dilçiliyi sürətlə inkişaf edən elm sahələrindəndir.

XX əsrin ortalarında kompüter dilçiliyinin əsas vəzifələri nəzəri linqvistik modellərin hazırlanmasına yönəlmişdi. Eyni dövrdə tədqiqat obyektı statistik metodların tətbiqinə, mətnlərin emalına, bir sıra digər məsələlərin həllinə istiqamətlənmişdi. Dilçilik elminin inkişafının müasir mərhələsi daha çox hesablama texnikasının dilçiliyin müxtəlif sahələrinə nüfuzu ilə səciyyələnir. Dil hadisələrinin mahiyyətinin araşdırılması ilə bağlı tədqiqatlara riyazi statistikanın tətbiqi, dildəki qanunauyğunluqların yeni baxış bucağı altında nəzərdən keçirilməsi və izahı dil nəzəriyyəsinin yeni-yeni metod və nəzəri müddəalarla zənginləşməsi ilə nəticələnir.

Müasir hesablama texnikasının coşqun inkişafı, proqram və linqvistik təminatın getdikcə təkmilləşməsi, maşın yaddaşının və sürətinin artması dilçilikdə müxtəlif tədqiqatların

aparılmasına imkanlar açır. Hazırda fərdi kompüterlərdə də iri həcmli dil materiallarının müxtəlif məqsədlərlə işlənməsi və müxtəlif nəticələrin əldə olunması sahəsində xeyli təcrübə toplanmışdır. Bu da insanın əqli fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinin avtomatlaşdırılması üçün geniş imkanlar yaratmışdır.

Bununla da “insan-maşın-insan” anlayışı yarandı və bunun nəticəsində yeni bir mərhələ – kompüter dilçiliyi mərhələsi başladı. Hal-hazırda maşın tərcüməsi, avtomatlaşmış məlumat xidmətləri, proqramlaşdırılmış dil tədrisi vasitələri və s. bu kimi istiqamətlər mövcuddur.

Kompüter dilçiliyinin yarandığı ilk vaxtdan təbii dillərin mətnlərinin avtomatik işlənməsinə maraq böyük olmuşdur. İstifadəçilər sanki dildən çox təbii dildə olan mətn toplularından istifadə etməyə üstünlük verirdi.

Müasir dövrdə insan nitqini və təbii dillərdə mətnləri qəbul edən, təhlil blokundan keçirməklə qavraya bilən süni sistemlərin yaradılması “insan-kompüter-insan” ünsiyyət kanalının yaranmasının əsasını qoydu. Bu da kompüter dilçiliyində yeni bir sahənin – dialoq sisteminin formalaşmasına marağı artırdı.

Kompüter dilçiliyinin mühüm tədqiqat sahələrindən olan təbii dilin (mətnlərin) işlənməsinə XX əsrin 60-cı illərindən başlanmışdır. Konkret bir dilin kompüterdə işlənməsinin metodunun hazırlanması sistemi hesablama texnikasından səmərəli istifadə etməyə xidmət göstərir.

Kompüter dilçiliyinin ən vacib istiqamətlərindən biri maşın tərcüməsi problemdir. Hazırda dünyanın ən uzaq nöqtələrindən müxtəlif dillərdə informasiyanın dərhal ötürülməsinə imkan verən internet xidməti vardır. İnternet yalnız informasiyanın ötürülməsini deyil, onun toplanmasını, saxlanmasını, mübadilə edilməsini də reallaşdırır. Bu cəhət mətnin avtomatik işlənməsi sistemlərinin yaradılmasını, onların işinin təkmilləşdirilməsini, mətnin bir dildən digərinə avtomatik tərcüməsində yüksək ekvivalentliyə və adekvatlığa nail

olunmasını zəruriləşdirir. Ötən əsrin 60-cı illərində maşın tərcüməsi sahəsində görülmüş praktik işlərdəki uğursuzluqlar bu sahənin başında duranlardan bəzilərinin maşın tərcüməsini “ölü doğulmuş uşaq” ilə müqayisə etməsinə səbəb olmuşdu. Bəzi tədqiqatçılar isə bu problemin linqvistika ilə heç bir bağlılığının olmadığını qeyd etməyə başlamışdılar. Mətnlərin avtomatik tərcüməsi Azərbaycan dilçiliyində avtomatik tərcümə və yaxud maşın tərcüməsi haqqında geniş məlumat verilmişdir. Ədəbiyyatda maşın tərcüməsi alqoritmlərinin qurulmasına iki müxtəlif prinsip üzrə: xüsusi qaydalarla və statistikaya əsaslanmaqla yanaşılır. Statistik maşın tərcüməsi böyük həcmli dil cütünün müqayisəsinə əsaslanır. Dil cütü dedikdə, bir dil mətninin cümlələrinin digər dildə ona uyğun cümlələrlə ifadəsi nəzərdə tutulur. Sanki insanın iki dildə yazdığı mətn variantlarına, eləcə də, onların tərcümələrinə bənzəyir. Dil cütləri çoxaldıqca uyğunluq əmsalı daha da dəqiqləşir və nəticə etibarlı ilə, statistik tərcümənin keyfiyyəti də artır. Bəzi hallarda maşın tərcüməsinin hibrit növündən istifadə edilir. Hibrit maşın tərcüməsində MT-nin müxtəlif uyğun variantlarından istifadə olunur. Azərbaycanda kompüter dilçiliyinə gəlcə isə, bizim dilçilikdə riyazi metodlardan istifadə edilməsi ötən əsrin 60-cı illərindən - M.Qarayevanın “Riyazi dilçilik tədrisdə” adlı kitabının nəşri ilə başladı. 1976-cı ildə Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda Azərbaycan dilçiliyinin yeni bir sahəsi olan tətbiqi dilçilik qrupu yarandı.

Kompüter dilçiliyinin nailiyyəti kimi, avtomatik tərcümə real gerçəklilyə çevrilmiş və müəyyən səviyyədə insanların istifadəsinə verilmişdir. Hazırda bir çox dillərdən ingilis dilinə və tərsinə tərcümə proqramları artıq internet səhifələrində yer almışdır. İnternetdə müxtəlif saytlarda avtomatik tərcümə proqramları yerləşdirilməsi davam etdirilir. İnformasiya axtarış sistemində bir dildən digərinə tərcümə təklif olunur. Hələ ötən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq, Azərbaycanda mətnin avtomatik işlənməsi sistemləri, Azərbaycan dili mətnlərinin

avtomatik sintezi, analizi, ümumiyyətlə mühəndis dilçiliyinin müxtəlif məsələləri ilə əlaqədar bir çox tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Bütövlükdə isə bu problem, müxtəlif elm sahələrinin qovşağında yaranan tədqiqat istiqaməti kimi beynəlxalq miqyasda diqqət mərkəzindədir. Mətnin avtomatik işlənməsi, avtomatik tərcümə sahəsində ardıcıl elmi-praktik işlər aparılır, konkret nəticələr əldə edilir. Bununla belə, həllini gözləyən ümumi və xüsusi aspektli məsələlərin sayı azalmır, tədqiqatların yeni məcraya yönəldilməsinə ehtiyac çoxalır. Avtomatik tərcümədə mənbə və obyekt dilin dəyişməsi yeni məsələnin qoyuluşuna və bu məsələyə tədqiqata cəlb edilən dillərin prizmasından baxılmasına səbəb olur.

Özünü yoxlamaq üçün suallar və tapşırıqlar:

- 1) *Kompüter dilçiliyi bir elm sahəsi kimi nə zaman formalaşmışdır?*
- 2) *Kompüter dilçiliyinin özəlliyi nədir?*
- 3) *Maşın tərcüməsi nədir və onun əsas xüsusiyyəti nədir?*
- 4) *Maşın tərcüməsinin üstün cəhətlərini araşdırın.*

ƏLAVƏ

DİLÇİLİKDƏ İŞLƏNƏN ƏSAS TERMLƏR VƏ ONLARIN İZAHI

Aqqlütinasiya (lat. agglutination - yapışdırmaq)
– birmənalı standart olan söz və sözforma əmələ gətirmə üsulu.

Aksentologiya (lat. vurğu - stress) – dildəki vurğu hadisələri haqda elm.

Allomorf (allomorf) (yun. allos - fərqli, morphe - forma).

Antonimiya əks mənalı leksik vahidlərin semantik əlaqələrinin bir növü.

Antonimlər – bir-birinə əks mənalı sözlər.

Antroponimiya (qr. antroplar - insan) - dilçiliyin antroponimləri öyrənən bölməsi - şəxsi adlar, soyadlar, ümumi adlar, ləqəblər və təxəllüslər və s.

Areal dilçilik (lat. area - ərazi, məkan) - linqvistik hadisələrin məkan miqyasında yayılması və dillərarası (dialektlərarası) qarşılıqlı əlaqə.

Artikulyasiya (lat. articulation, articulo sözündən - tələffüz edirəm) - səslərin formalaşmasında tələffüz orqanlarının işinin məcmusu.

Arxaizmlər (yunanca archaios - qədim) aktiv istifadədən çıxmış, lakin passiv lüğətdə qorunub saxlanılan sözlərdir.

Assimilyasiya (lat. assimilyasiya - assimilyasiya) söz və ya nitq axınında səslərin bir-birinə artikulyar bənzədilməsi.

Affiks (lat. affixus - əlavə olunur) morfoloji törəmə prosesində sözün kökünə bağlanan, qrammatik və ya sözyaradıcı məqsədlər üçün xidmət edən dilin minimum elementi.

Velarizasiya (lat. velum - pərdə) əlavə artikulyasiyadır, bunun nəticəsində dilin arxa hissəsi yumşaq damağa yaxınlaşır.

Söz - şifahi ünsiyyət vahididir.

Verb (lat. verbum) hərəkətin qrammatik mənasını ifadə edən və ilk növbədə predikat funksiyasını yerinə yetirən nitq hissəsidir.

Saitlər - akustik və funksional xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən nitq səsləri sinfidir.

Qrammatik kateqoriya- homojen mənalı olan qrammatik formaların əks cərgələri sistemidir .

Qrammatik vahidlər - söz, söz forması, sintaktik konstruksiya (ifadə, sadə cümlə, mürəkkəb cümlə), habelə qrammatik mənalı ifadə edən vasitələr: köməkçi morfemlər (affikslər) və onların birləşmələri, köməkçi sözlər (ön sözlər, bağlayıcılar) və s.

Qrammatik məna bir sıra sözlərə, söz formalarına, cümləyə xas olan ümumiləşdirilmiş linqvistik mənadır.

Qrafika (qr. qrafika, qrafo - yazı, rəsm, çəkmək) - müəyyən yazının təsvir vasitələrinin toplusu, o cümlədən qrafemlər, durğu işarələri, vurğu işarələri və s.; fonemik yazıda qrafemlərlə fonemlər arasında işarə;

Denotatum (lat. denotatum - işarələnmiş) - təyin edilmiş, işarələnmiş obyekt.

Derivasiya (lat. derivatio - törəmə; əmələ gəlmə) bəzi dil vahidlərinin (törəmələrinin) yaradılması prosesidir.

Diakritiklər (diacritics; yunanca diakritikos - fərqləndirməyə xidmət edən) - əsasən əlifbada istifadə olunan müxtəlif alt yazı və xəttədaxili işarələr.

dialekt (qr. dialektos – fərqli danışiq) – fərqli regionlarda

və sosial qruplar arasında işlənən dil variativləri.

Dialektologiya (yunanca "ləhcə" + loqolar - söz) – dilçilikdə fərqli dialektləri araşdıran bölmə.

diaxroniya (qr. dia - vasitəsilə, xronos - vaxt) - tarixi inkişaf dönməində dil sistemlərinin tədqiqatı.

Dissimilyasiya - (latınca dissimilatio - oxşarlıq) səslərdə kombinator dəyişikliklərin növlərindən biridir: söz daxilində iki və ya daha çox eyni və ya oxşar səsin artikulyasiyasının fərqliliyi, onların ümumi fonetik xüsusiyyətlərini itirməsi.

Diftong - (qr. diftonqolar - diftong) - mürəkkəb sait, _ iki elementdən ibarət sait səs.

Jarqon - (Fransızca jargon) — insanları peşəsinə, cəmiyyətdəki mövqeyinə görə birləşdirən və əsasən şifahi nitqdə sosial qruplar tərəfindən istifadə olunan nitq növüdür.

İnversiya - (lat. inversiya - çevirmə, dəyişdirmə) -

1) geniş mənada: cümlə üzvlərinin sırasının pozulması; 2) dar mənada: sintaktik əlaqələrin dəyişməsi.

İntonasiya - melodiya, ritm, nitq tempi və tələffüz tembrini kimi komponentlərin bir-biri ilə əlaqəli vəhdətidir;

Məsdər - (lat. infinitivus - qeyri-müəyyən) - cümlənin əsas üzvlərinin mövqelərində predikativ mənə daşıyan sözlər.

kiril - qədim slavyan əlifbası;

konsonantizm (lat. samit səslər , consonantis - samit) - bir dildə, dialektə, qrupda samitlər sistemidir.

Kök - sözün real, leksik mənasının daşıyıcısı, onun morfoloji törəmə proseslərində dəyişməz qalan mərkəzi hissəsidir; sözün özünə məxsusluğu fikrini ifadə edir; leksema anlayışı ilə əlaqələndirilir;

Labializasiya (lat. labialis - labial) - dodaqların

yuvarlaqlaşdırılması ilə müşayiət olunan nitq səslərinin artikulyasiyası (həm sait, həm də samitlər).

Leksema (yun. lexis - söz, ifadə) - dilin özünəməxsus qrammatik formalarının və onları ifadə edən fleksiyaaların, habelə mümkün spesifik semantik variantlarının məcmusunda onun lüğət tərkibinin vahidi hesab edilən söz; dilin mücərrəd ikitərəfli vahidi.

Lüğət - dilin söz yığını, onun lüğəti tərkibi.

Leksikoqrafiya (yunanca lexikos - söz və qrafo - yazıram) - dilçiliyin lüğət tərtibatı və nəzəriyyəsi ilə məşğul olan bölməsidir.

Leksikologiya - (qr. leksiklər – sözlər və loqolar - tədris) dilçiliyin lüğət tərkibini öyrənən bir sahəsidir.

Metafora - (qr. metafora - köçürmə) - başqa bir sinifə daxil olan bir obyektə xarakterizə etmək və ya adlandırmaq üçün bənzər bir obyekt adının işlənməsi.

Morf - (qr. morfe - forma) – dilin kiçik vahidi. (yunanca morphe - forma) dilin əsas vahidlərindən biridir və çox vaxt dildə minimum işarə kimi müəyyən edilir.

Dillərin morfoloji təsnifatı - dillərin morfoloji səviyyədə həyata keçirilən təsnifatıdır .

Neologizmlər – dildə işlənən yeni sözlərdir.

Onomastika – dilçilikdə xüsusi adları öyrənən bir sahədir.

Orfoepiya - bir dilin səs tərtibatının vahidliyinin qorunub saxlanılmasını təmin edən tələffüz normalalarının məcmusu; dilçiliyin tələffüz normalalarını öyrənən bölməsi.

Palatalizasiya - dilin arxa və orta hissəsinin sərt damaq tərəfə qalxması ilə müşayiət olunan lingual artikulyasiyadır.

Yazı - nitq məlumatını məsafəyə ötürmək və təsviri

(qrafik) elementlərdən istifadə etməyə imkan verən işarə sistemidir.

Mövzu - xəbərin aid olduğu obyektı göstərən cümlənin iki əsas üzvündən biridir .

Çox mənalılıq (polisemiya) - iki və ya bir neçə mənaya malik sözlər.

Predikativlik - cümlənin funksional xüsusiyyətlərini müəyyən edən sintaktik kateqoriyadır.

Cümlə - sintaksisin əsas qrammatik kateqoriyalarından biridir.

Tətbiq olunub dilçilik - istiqamət in dilçilik, istifadəsi ilə bağlı praktiki məsələlərin həlli üsullarının işlənilib hazırlanması ilə məşğul olur dil.

Prosodiya (prosodiya) - 1) nitq seqmentlərinin bütün səviyyələrində (heca, söz, söz, söz, sintaqma, fraza, mətn) reallaşan fonetik vasitələrin sistemi. 2) nitqin həm qavrayış səviyyəsində, həm də fiziki səviyyəsində fonetik xüsusiyyətlərinin ümumi adı.

Reduksiya - səsə intensivliyinin azalması nəticəsində yaranan artikulyasiya və akustik xüsusiyyətlərin dəyişməsidirə.

Semantika - 1) dil və ya onun hər hansı vahidləri (söz, sözün qrammatik forması, cümlə) tərəfindən ötürülən bütün məzmun, məlumat; 2) dilçiliyin bu məzmunu, məlumatı öyrənən bölməsi; 3) semiotikanın əsas bölmələrindən biri.

Semasiologiya – dilçiliyin ayrı-ayrı obyektlərini və hadisələrini adlandırmaq, təyin etmək üçün istifadə olunan söz və ifadələrin mənaları ilə məşğul olan bir bölməsidir.

Dillərin tipoloji təsnifatı – dilin ən vacib xüsusiyyətlərinə əsaslanan və genetik əlaqədən asılı olmayan dillərin oxşarlıqlarını və fərqliliklərini müəyyən etməyə yönəlmiş

lingvistik tədqiqatlardır.

Toponimiya - coğrafi adlar (toponimlər), onların mənə və mənşəyi, quruluşu, inkişafını öyrənən sahə.

Transkripsiya – Səslərin oxunuşunu göstərən işarələr.

Transliterasiya - bir qrafik sistemindən istifadə etməklə yazılan mətnlərin və ayrı-ayrı sözlərin digər qrafik sistem vasitəsilə hərf-hərf ötürülməsidir.

Fonem – bir dildə bir sözü digər sözdən fərqləndirməyi bacaran səs.

Fonetika- dilçiliyin bir dil daxilində danışığ səslerini öyrənən sahəsidir .

Frazeologizm - formaca sözlərin ümumi qanunlarına uyğun olmayan, lakin nitqdə onların semantik cəhətdən əlaqəli birləşmələrinin ümumi adıdır. Frazeologiya dilin frazeoloji tərkibini öyrənən dilçiliyin bir sahəsidir.

Nitq hissələri – dildəki sintaktik, morfoloji və semantik xüsusiyyətlərinin ümumiliyinə görə fərqlənən söz qrupları.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Axundov, A.A. Ümumi dilçilik / A.A.Axundov. – Bakı: Şərq Qərb, – 2006. – 280 s.
2. Aslanova, A.H. N.Xomskinin dil nəzəriyyəsinin əsasları: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı / – Bakı, 2009. – 18 s.
3. Həbibova, K.Ə. Müasir Azərbaycan dilində elliptik cümlə / K.Ə.Həbibova. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2010. – 197 s.
4. Xomski, N. Dil və təfəkkür / N.Xomski. – Bakı: Kitab aləmi, –2006. – 152 s.
5. Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili / Q.Ş.Kazımov. Sintaksis. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2000. – 500 s.
6. Məmmədov, A.Y. Diskurs tədqiqi. Dərs vəsaiti / A.Y.Məmmədov, M.Y.Məmmədov – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 2013. –78 s.
7. Məmmədov, A.Y., Məmmədov, M.Y. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri / A.Y.Məmmədov, M.Y.Məmmədov. – Bakı: Çaşıoğlu, – 2010, – 96 s.
8. Mahmudov, M.Ə. Kompüter dilçiliyi / M.Ə. Mahmudov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. – 352 s.
9. Mahmudov, M.Ə. Dilimizin tarixi və Kompüter dilçiliyi: problemlər, tarixi və tətbiqi dilçilik / M.Ə. Mahmudov, V.S. Sultanov – Bakı: – 1993. – s. 3-4.
1. Məmmədov, S.S. Milli dil korpusları və onların formalaşması prinsipləri (Britaniya və Amerika ingiliscəsi materialları əsasında) / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası. – Bakı: – 2021. – s. 102- 105.
10. Veysəlli, F.Y. Dil / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Təhsil NPM, – 2007. – 298 s.
11. Veysəlli, F.Y. Dilçiliyin əsasları / F.Y. Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2011. – 640 s.

12. Veysəlli, F.Y. Dilçiliyə giriş. Dərs vəsaiti / F.Y.Veysəlli – Bakı: Mütərcim, – 2017. – 456 s.
13. Yadigar, (Veysəlli) F.Y. Fonetika və fonologiya məsələləri / F. Y. Yadigar – Bakı: Maarif, – 1993. – 192 s.

Rus dilində:

14. Воробьев В.В. Лингвокальтурология: М.: Изд-во РУДН, - 2008. - 340 с.
15. Горбунов, Ю.И. Введение в языкознание: учебное пособие / Ю.И. Горбунов, Е.Ю. Горбунов. – Тольятти: ТГУ, 2010.
16. Горбунов, Ю.И. Основы языкознания: практикум [Электронный ресурс] / Ю.И. Горбунов, Е.Ю. Горбунов. – Тольятти : Изд-во ТГУ, 2015.
17. Гируцкий, А.А. Введение в языкознание : учебное пособие / А.А. Гируцкий. – 3-е изд. – Минск, 2005.
18. Реформатский, А.А. Введение в языковедение / А.А. Реформатский. – 5-е изд. – М., 2004.
19. Якутшин Б.В.: Гипотезы о происхождения языка.- Москва: Наука, - 1984. - 136 с.

Əlavə ədəbiyyat:

20. Маслова, В.А. Современные направления в лингвистике: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В.А. Маслова. – М. : Академия, 2008.
21. Пиотровский, Р.Г. Текст, машина, человек / Р.Г. Пиотровский. – Л. : Наука, 1975.
22. Соссюр, Ф. де. Заметки по общей лингвистике: [пер. с франц.] / Ф. де Соссюр; общ. ред., вступ. ст. и коммент. Н.А. Слюсаревой – М.: Прогресс, 1990.
23. Соссюр, Ф. де. Курс общей лингвистики: [пер. с франц.] / Ф. де Соссюр. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1999.
24. Трубецкой, Н.С. Основы фонологии / Н.С. Трубецкой // Введение в языковедение: хрестоматия: учеб. пособие для

студентов вузов / сост. А.В. Блинов [и др.]. – М.: Аспект Пресс, 2000. – С. 92–147.

25. Чурилина, Л.Н. Актуальные проблемы современной лингвистики / Л.Н. Чурилина. – М., 2006.

26. Humbolt V. On the difference between the structure of human languages and their impact on spiritual development of mankind / V. Humbolt. Selected papers on linguistics. – Moscow, 1984. P. 68-69

27. Sapir E. / Language. An Introduction to the Study of Speech / New-York: Harcourt, Brace, - 1921. - 125 p.

Elektron resurslar:

28. Ohood Al-Nakeeb / Language and Ideology: Linguistic and Philosophical Perspectives. – 2018 www.academia.edu

29. Yurdanova V.N., Tkacheva N.A. / Philosophy of Ancient Linguistic Concept / www.rusnauka.com

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
Mövzu 1. Dilçilik bir elm kimi.....	5
1.1. Dilin başqa elmlərlə əlaqəsi.....	5
Mövzu 2. Dilin mənşəyi.....	10
Mövzu 3. Linqvistik antinomiyalar	
Dil və nitq, nitq fəaliyyəti.....	16
3.1. Dil və kulturologiya.....	19
3.2. Paradiqmatika və Sintaqmatika.....	25
3.3. Sinxroniya və diaxroniya.....	26
Mövzu 4. İşarə və yazı nəzəriyyəsi	
İşarə və işarənin müxtəlif formaları.....	28
4.1. Dilin linqvistik işarəsi, sistemi və quruluşu.....	30
4.2. Yazı növləri.....	31
4.3. Qrafika və əlifba.....	35
4.4. Orfoqrafiya və transkripsiya.....	36
Mövzu 5. Fonetika.....	38
5.1. Danışıl səslərinin təsnifatı.....	40
Mövzu 6. Əsas nitq vahidləri.....	43
Mövzu 7. Söz və heca vurğusu, intonasıya.....	45
Mövzu 8. Fonologiya	
Fonologiya, fonem və fonoloji ziddiyyətlər.....	47
Mövzu 9. Leksikologiya.....	49
9.1. Söz dil vahidi kimi.....	49
9.2. Sözü çoxmənəlilik.....	52
Mövzu 10. Sözü mənə dəyişkənliyi.....	55
10.1. Dilin lüğət tərkibinin dəyişməsi yolları.....	57

Mövzu 11. Frazeologiya və frazeoloji vahidlər.....	61
11.1. Frazeoloji vahidlərin təsnifatı.....	61
11.2. Frazeologizmlərin əsas növləri.....	62
Mövzu 12. Leksikoqrafiya leksikologiyasının bir qolu kimi.....	66
Mövzu 13. Qrammatika.....	68
13.1. Morfologiya və onların əsas anlayışları.....	70
13.2. Nitq hissələri.....	71
Mövzu 14. Sintaksis.....	73
14.1. Söz sintaktik vahid kimi.....	81
Mövzu 15. Cümlə.....	83
15.1. Cümlə üzvləri.....	85
Mövzu 16. Dillərin təsnifatı.....	89
Mövzu 17. Dilçiliyin metodları.....	93
17.1. Dilçiliyin özəl metodları.....	94
Mövzu 18. Kompüter diçiliyi.....	95
Əlavə.....	102
Ədəbiyyat.....	108

ODLAR YURDU UNİVERSİTETİ
f.ü.f.d. S.S.Məmmədzadə

DİLÇİLİYİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Lisenziya №138
10 fevral 1999-cu il

License №138
February 10, 1999

Çapa imzalanmışdır: 19.02.2023
Kağız formatı 84x108.1/16.
Tiraj: 100 nüsxə

“Odlar Yurdu” nəşriyyatı, 2023-cü il